

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології
Кафедра історії слов'ян**

Вітенко Микола Дмитрович

ІСТОРІЯ РОСІЇ

**Навчально-методичний посібник
для студентів, які навчаються за спеціальністю “Історія”
(заочна форма навчання)**

**(Коломийський інститут Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника)**

Івано-Франківськ, 2011

УДК 94 (470+571: 371.214.114)
ББК 63.3 (4 Рос)
В – 54

Вітенко М. Історія Росії. Навчально-методичний посібник для студентів, які навчаються за спеціальністю “Історія” (заочна форма навчання). – Івано-Франківськ, 2011. – 92 с.

У навчально-методичному посібнику на основі вітчизняної та іноземної наукової літератури і джерел пропонується короткий огляд політичного, соціального, економічного та культурного розвитку Росії, її міжнародного становища і зовнішньої політики, проаналізовано взаємини між російським та українським народами.

Посібник призначений для студентів-заочників спеціальності “Історія” (Коломийський інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника).

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Володимир Степанович Великочий,
кафедра історіографії та джерелознавства
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (ПНУ)

доктор історичних наук, доцент
Ігор Олексійович Андрухів,
кафедра історії і політології
Прикарпатський юридичний інститут
Львівського державного університету
внутрішніх справ

**Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
(протокол № 6 від 11 березня 2011 р.)**

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Зміст

Передмова.....	4
Тематичний план.....	9
Цілі та завдання навчальних дисциплін.....	11
Навчальні програми нормативних курсів.....	14
Семінарські заняття.....	21
Перелік тем реферативних робіт для самостійної роботи.....	33
Програмові вимоги.....	35
Кваліфікаційні завдання з історія Росії.....	38
Словник термінів і понять.....	42
Хронологія.....	59
Рекомендовані джерела та література.....	82

ПЕРЕДМОВА

Росіяни – споконвічні сусіди українців – впродовж багатьох століть відігравали визначну роль у світовій історії. Їх споріднює з нашим народом етнічна, мовна, релігійна та культурна близькість, схожість історичної долі, а на багатьох етапах історичного розвитку й спільне минуле. Для українських студентів вивчення історії Росії конче необхідне ще й тому, що без знання непростих сюжетів російсько-українських взаємин неможлива позитивна зміна суспільних стосунків між людьми, витворення позитивного іміджу цієї країни в українському соціумі, усвідомлення світового значення Росії, величі культури її народу.

Незважаючи на тяглість російсько-українських стосунків, тривалі взаємовпливи наших культур, в українській історіографії немає сучасної концепції російської історії. Напрацювання українських істориків ХІХ – першої половини ХХ ст. (М. Грушевського, С. Томашівського, М. Кордуби та ін.) вже не відповідають вимогам сьогодення. Застарілими і суб'єктивними є твердження українських радянських істориків про “братні народи”, що походять з однієї “колиски”. Автор методичного посібника, усвідомлюючи складність проблеми та її значущість, вирішив обрати цивілізаційний підхід для висвітлення історії російського народу і його державності. Адже історія як наука повинна бути поза політикою, має відкидати стереотипи. Вона покликана зближувати, а не роз'єднувати, формувати нове гуманістичне світобачення засноване на повазі до “інакшості”, довірі та рівноправності.

Автор ставив у центр історичного опису процес формування і розвитку російського етносу та його державності. Вважаємо, що в результаті специфіки історичного розвитку росіяни і їхня країна переживали періоди піднесення та занепаду. Вони завжди намагалися адекватно відповідати на виклики кожної історичної епохи від раннього середньовіччя і до сьогодення. Росіяни стали творцями оригінальної культури, що увібрала у себе кращі зразки слов'янських, античних, візантійських, християнських цінностей.

Розкриваючи історію Росії, автор намагався висвітлити політичні, соціальні, економічні та культурні процеси в середині російського суспільства, його взаємини із сусідніми народами. Слід однак зазначити, що чимало подій та явищ з російської історії подається лише побіжно. Це викликано тим, що російська історія надзвичайно багата на події і вимагає більших можливостей для їх повного висвітлення ніж це передбачено навчальною програмою. Автор сподівається, що даний посібник стане основою для майбутніх досліджень з історії Росії, видання підручника орієнтованого не лише для студентів істориків, але і на всіх хто цікавиться історією.

В даному навчально-методичному посібнику увазі читачів пропонуються схеми двох нормативних курсів, які викладаються з історії Росії для студентів-істориків: 1) Історія Росії від найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.; 2) Історія Росії ХІХ – початку ХХІ ст.

Нормативний курс з “Історії Росії від найдавніших часів до кінця XVIII ст.” читається для студентів спеціальності “Історія” у 4 семестрі (2 семестр другого року навчання) передбачає проведення 5 лекційних (10 годин) та 3 семінарських занять (6 годин), на самостійну роботу студентів передбачається 20 годин (написання реферативних робіт, виконання індивідуальних завдань) та 4 години консультацій. Впродовж семестру здійснюються 4 форми контролю за навчанням студентів: 1) поточний контроль; 2) контрольна робота; 3) написання реферативної роботи; 4) конспектування наукової монографії. Завершується курс заліком.

Нормативний курс з “Історії Росії XIX – початку XXI ст.” читається для студентів спеціальності “Історія” у 5 семестрі (1 семестр третього року навчання) передбачає проведення 5 лекційних (10 годин) та 3 семінарських занять (6 годин), на самостійну роботу студентів передбачається 28 годин (написання реферативних робіт, виконання індивідуальних завдань) та 4 години консультацій. Впродовж семестру здійснюються 4 форми контролю за навчанням студентів: 1) поточний контроль; 2) контрольна робота; 3) написання реферативної роботи; 4) конспектування наукової монографії. Завершується курс заліком.

Розрахунок максимальної підсумкової оцінки з обох навчальних дисциплін здійснюється згідно кредитно-модульної системи за єдиною схемою. Максимальна кількість балів, яку можуть одержати студенти під час виконання різних видів робіт становить:

Модуль 1	Модуль 2	Модуль 3	Модуль 4	Всього
Поточний контроль	Контрольні роботи	Колоквіум	Реферативна робота	
35 балів	30 балів	20 балів	15 балів	100 балів

Для того, щоб одержати залік студентам необхідно виконати всі види робіт і набрати не менше 50 балів.

Поточний контроль знань

Лекції передбачають системний і послідовний виклад навчального матеріалу. Відвідування лекцій для студентів є обов’язковим.

Відвідування та активна участь студентів у роботі семінарських занять також є обов’язковою умовою успішного складання курсу. Пропонуються наступні форми роботи на семінарських заняттях: виступ, опонування, рецензія, участь у дискусії. При цьому враховуватимуться лише логічно обґрунтовані виступи, альтернативна теза чи спростування поданої, а не фактична підтримка тези виступаючого, змістовне рецензування та коментар чи доповнення, що дійсно сприятиме розгляду проблеми.

Максимальна кількість балів, яку студент може набрати за роботу на семінарських заняттях становить 35 балів.

Принципи оцінювання роботи студентів на семінарських заняттях

Оцінювання знань студентів на семінарських заняттях проводиться за 5-ти бальною шкалою. На занятті пропонується якісне оцінювання знань студентів шляхом виставлення балів від “1” до “5”. Позначення “0” виставляється студентові за відмову від відповіді на занятті через непідготовленість, або через відсутність на занятті без поважної причини, що впливатиме на його підсумкову рейтингову оцінку в кінці семестру. Підсумкова кількість балів за роботу студента на семінарських заняттях визначається як середнє арифметичне помножене на коефіцієнт. Середнє арифметичне визначається як сума набраних студентом балів поділена на кількість занять, в яких він брав участь і був оцінений. При цьому відсутність студента на занятті без поважної причини враховується при вирахуванні середнього арифметичного. Кожен студент зобов'язаний взяти активну участь не менше як на одній третині семінарських занять, проведених у групі впродовж семестру.

Пропущене з поважних причин заняття студент може “відпрацювати” у формі, визначеній викладачем та кафедрою. При цьому виставлення оцінки не передбачається, але це відпрацьоване заняття не впливатиме на середній арифметичний бал студента. Як правило “відпрацювання” проходить у вигляді написання і захисту реферату на визначену викладачем тему (вимоги до додаткової реферативної роботи встановлюються викладачем та кафедрою окремо).

Контрольна робота

Впродовж роботи над вивченням обох нормативних курсів з історії Росії передбачено проведення контрольних робіт (по одній у 4 і 5 семестрі відповідно).

За контрольну роботу студент може одержати 30 балів. Написання контрольної роботи є обов'язковим для виставлення підсумкової оцінки при заліку. У випадку, якщо студент з якихось причин не написав контрольної роботи, він вважається таким, що не виконав усіх видів робіт, що передбачаються навчальним планом на семестр з даної дисципліни. Такий студент має змогу скласти залік за талоном № 2, але для цього він повинен виконати передбачене кафедрою завдання.

Контрольна робота передбачає формулювання 5 завдань: 2 теоретичних, 1 практичного (на знання історичних джерел), 1 знання термінів та 1 на знання хронології.

Критерії оцінювання завдань на контрольній роботі з обох нормативних курсів становить відповідно (наведено максимальну кількість балів, яку можна здобути за відповідь на кожне завдання):

Завдання	Кількість балів
1 теоретичне	10 балів
2 теоретичне	10 балів
3 практичне	5 балів
4 знання термінів	3 бали
5 знання хронології	2 бали
Разом	30 балів

Самостійна робота студентів

Самостійна робота студента є основним видом засвоєння навчального матеріалу у вільний від аудиторних занять час.

Метою самостійної роботи є вироблення студентами навичок і вміння працювати з літературою, віднаходити головні, стержневі аспекти проблем, що потребують твердого засвоєння, здатності визначити свою позицію щодо дискусійних ідей чи концепцій і аргументовано її обґрунтувати.

Предметом самостійної роботи студентів є опрацювання ними як окремих тем програми курсу в цілому, так і деяких розділів тем, написання рефератів, підготовка реферативних матеріалів з наукових публікацій по важливих проблемах даної навчальної дисципліни.

Перевірка рівня засвоєння матеріалу самостійно опрацьованих тем чи окремих розділів здійснюється у вигляді проведення колоквиуму (змістовий модуль № 3) та написання реферату (змістовий модуль № 4).

Самостійна робота студентів оцінюється в наступних діапазонах:
Критерії оцінювання колоквиуму (оцінюється в діапазоні від 0 до 20 балів)

Критерії	Кількість балів
глибока, розгорнута відповідь	16-20 балів
правильна стисла відповідь	12-15 балів
поверхова відповідь	8-11 балів
поверхова відповідь з наявністю окремих помилок	4-7 балів
розкриття окремого аспекту питання	1-3 бали
неправильна відповідь або її відсутність	0 балів

Критерії оцінювання реферату (оцінюється в діапазоні від 0 до 15 балів)

Критерії	Кількість балів
● глибоке розкриття проблеми, з відображенням авторської позиції	- 12-15 балів
● обґрунтоване розкриття проблеми	- 9-11 балів
● тема розкрита неповно	- 6-8 балів
● реферат суто компілятивного рівня	- 3-5 балів
● розкритий лише окремий аспект	- 1-2 бали
● реферат не зарахований	- 0 балів

Самостійна робота студента має на меті закріпити і поглибити набуті студентом знання і вміння у процесі вивчення дисципліни. Навчити студента науково грамотно оформити підготовлені ним матеріали.

Залік

Обидва нормативні курси завершуються заліками. Кожен залік виставляється шляхом простого підрахунку балів отриманих за виконання 4 змістових модулів із даного курсу впродовж семестру. Для того, щоб одержати залік студентам необхідно виконати всі види робіт і набрати не менше 50 балів. Якщо студент своєчасно не здав встановлених змістових модулів, він автоматично втрачає право на допуск до екзаменаційної сесії, окрім випадків визначених Дирекцією Інституту історії і політології (пропуски лекційних чи семінарських занять, невиконання самостійної роботи з поважних причин тощо). При цьому Дирекція встановлює кінцевий термін для виконання всіх видів робіт окремо. Лише після виконання студентом всіх видів робіт і змістових модулів він одержує можливість здавати залік за талоном № 2.

Шкала перерахування оцінок

Оцінка в балах	Оцінка в національній шкалі	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за залік
90-100	5	A	зараховано
81-89	4	B	
71-80		C	
61-70	3	D	
50-60		E	
50-100	Виставляється залік		
0-50 (за роботу в семестрі)	2	FX	Не зараховано
Сума балів по талону № 1, 2 0-50	2	FX	
Сума балів по талону № 3 0-50	2	F	

У науково-методичному посібнику особливу увагу відведено планам семінарських занять, наведено стислі методичні вказівки, які допоможуть студентам опрацювати рекомендовану наукову літературу, проаналізувати конкретні джерела, звернути увагу на вузлові проблеми, дати відповіді на поставлені запитання. Окремо наведено теми рефератів для самостійної роботи студентів.

Більшість рекомендованих для наукового опрацювання книг зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Частина матеріалів наявна в електронному варіанті.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
Історія Росії від найдавніших часів до кінця XVIII ст.
2 курс, 4 семестр

Назва теми	Кількість годин відведених на		
	лекції	практичні (семінарські) заняття	самостійну роботу
Тема 1. Територія і населення Росії в найдавніші часи	2	–	2
Тема 2. Новгородська республіка та Північно-Східна Русь (до середини XIII ст.)	2	–	2
Тема 3. Боротьба Новгорода з німецькою та шведською агресією. Монгольська навала на Північно-Східну Русь	2	–	2
Тема 4. Становлення Московської держави (кінець XIV – перша третина XVI ст.)	2	2	2
Тема 5. Московська держава у часи Івана IV Грозного	2	–	2
Тема 6. Політична криза кінця XVI ст. Громадянська війна та іноземна інтервенція в Росії на початку XVII ст.	–	–	2
Тема 7. Російська держава у XVII ст.	–	–	2
Тема 8. Реформи Петра I. Утворення Російської імперії	–	2	2
Тема 9. Росія в епоху дворцових переворотів (1725 – 1762 рр.)	–	–	2
Тема 10. Російська імперія в другій половині XVIII ст.	–	2	2
Разом за семестр	10	6	20

Історія Росії XIX – початок XXI ст.

3 курс, 5 семестр

Назва теми	Кількість годин відведених на		
	лекції	практичні (семінарські) заняття	самостійну роботу
Тема 1. Росія в першій чверті XIX ст.	2	1	2
Тема 2. Російська імперія за часів Миколи I (1825 – 1855 рр.)	–	1	2
Тема 3. Росія в 60 – 80-х рр. XIX ст.	2	–	2
Тема 4. Загострення соціальних та між-національних протиріч у Російській імперії в середині 80 – 90-х рр. XIX ст.	–	–	2
Тема 5. Росія наприкінці XIX – на початку XX ст.	–	2	2
Тема 6. Революція 1905 – 1907 рр.	–	–	2
Тема 7. Росія в 1907 – 1914 рр.	–	–	2
Тема 8. Участь Росії в Першій світовій війні (1914 – 1917 рр.)	–	–	2
Тема 9. Росія в 1917 – 1920 рр.			2
Тема 10. Радянська Росія та СРСР в 1921 – 1939 рр.	–	2	2
Тема 11. СРСР у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.)	2	–	2
Тема 12. Радянський Союз у 1945 – 1985 рр.	2	–	2
Тема 13. СРСР в період “перебудови” (1985 – 1991 рр.)	–	–	2
Тема 14. Російська Федерація у пострадянську добу	2	–	2
Разом за семестр	10	6	28

ЦІЛІ ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН

Мета дисципліни “Історія Росії від найдавніших часів до кінця XVIII ст.” – на основі усестороннього ознайомлення з історичними джерелами і найновішими здобутками історичної науки сформувати у студентів знання про закономірності розвитку історичного процесу Росії від найдавніших часів – до кінця XVIII ст. При цьому головна увага відводиться витокам, станам та особливостям процесу утворення та розвитку Московської держави, становлення Російської імперії. Досліджуються особливості організації та функціонування влади, соціально-економічного розвитку, культурних процесів та становлення ментальності російського народу. Забезпечується формування критичного вміння оцінювати місце і роль як окремих особистостей, так і події, явища і процеси суспільно-політичного розвитку.

Мета дисципліни “Історія Росії XIX – початку XXI ст.” – сформувати знання студентів про найактуальніші проблеми створення сучасної модерної російської держави, розглянувши основні соціально-економічні, політичні та культурні процеси в Росії, проаналізувавши труднощі, здобутки та специфіку цієї країни в процесі формування її суспільства і поступової демократизації.

Завдання обох дисциплін полягають у:

вихованні громадянської позиції, національної свідомості, розвитку світоглядних переконань студентів на основі осмислення ними російських історично сформованих культурних, релігійних та етнопонаціональних традицій;

розвитку вміння розуміти історичну обумовленість явищ і процесів сучасного світу, визначити власну позицію щодо навколишньої дійсності;

засвоєнні системних знань про минуле російського народу та його державності;

оволодіння уміннями і навиками пошуку, систематизації і комплексного аналізу історичної інформації;

формуванні елементів історичного мислення студентів.

Після завершення вивчення дисциплін студенти повинні:

знати

- основні епохи в історії людства та їх хронологію;
- роль і місце Росії та російського народу в світовій історії;
- суспільно-політичні, економічні та культурні процеси історичного розвитку росіян;
- хронологію, державотворчі, культурологічні принципи періодизації історичного розвитку Росії;
- головні ідеологічні засади та специфіку російського самодержавства, анархізму, соціалізму, та ін. політичних напрямків;

- діяльність виданих осіб в історії Росії, найбільш впливових російських політичних партій;
- відповідну історичну термінологію з минулого та сучасного Російської Федерації.

вміти

- аналізувати історичні процеси, події, факти;
- брати участь у дискусіях на суспільно-історичні теми;
- формувати сучасну історико-політичну культуру, свою громадську позицію щодо подій в Російській Федерації, українсько-російських відносинах;
- користуватися категорійно-понятійним апаратом історичної науки, історичними джерелами та довідниковими матеріалами з історії Росії, всесвітньої історії.

Мета проведення лекцій. Метою проведення лекцій з історії Росії є виклад найважливіших теоретичних проблем, який повинен здійснюватися на основі врахування досягнень сучасної історичної науки. Викладач у лекціях повинен опиратися на історичні документи, положення відображених у монографіях, статтях, підручниках вітчизняних та зарубіжних авторів з важливих концептуальних проблем. Особливе місце у лекціях відводиться висвітленню важливого для Росії ХХ століття, здійсненню критичного аналізу опублікованих праць істориками в радянські часи, які висвітлювали події зі старих ідеологічних позицій. В лекціях особлива увага звертається на вивчення сучасної історії, особливо нових проблем історії Російської Федерації. З метою глибокого засвоєння історії студентами викладач використовує технічні засоби навчання – діаграми, схеми, навчальні фільми тощо.

Завдання проведення лекцій

У результаті проведення лекцій студенти повинні:

знати

найважливіші історичні події, дати, прізвища та імена політичних діячів, вчених, які зробили важливий внесок у розвиток історії Росії. Важливо навчити студентів визначати особливості кожного історичного періоду, давати характеристику політичного, економічного та соціального становлення Російської Федерації, їх зовнішньої політики та досягнень у розвитку культури. Студенту важливо допомогти набути навички самостійної роботи з книгою, архівними документами, оволодіти історичними термінами.

вміти

правильно оформляти конспект, вільно конспектувати найважливіші положення лекції, визначати фрагменти що потребують самостійного доопрацювання чи підготовки до роботи на наступних семінарських заняттях, формулювати запитання до лектора, брати участь у дискусіях.

Метою проведення семінарських занять є зосередження уваги студентів на вивченні складних теоретичних проблем. Тому, студентам рекомендується для опрацювання найважливіших історичних джерел, законів та рішень слов'янських державних органів. Викладач орієнтує студентів на вивчення найновіших праць вітчизняних та зарубіжних авторів, привчає здійснювати її аналіз та давати оцінку історичним подіям та діяльності парламентам і урядам слов'янських держав.

Завдання проведення практичних (семінарських) занять

У результаті проведення практичних (семінарських, лабораторних) занять студенти повинні:

знати

найважливіші теоретичні положення, різні історичні концепції, зміст державних документів з внутрішньої та зовнішньої політики Росії, важливі історичні події та дати. При підготовці до семінарів студент повинен навчитися складати конспекти рекомендованих джерел, виділяти в них головні положення та події, готувати реферати з важливих історичних проблем. На семінарі студент повинен давати аргументовані відповіді на поставлені питання, робити висновки, брати активну участь у дискусіях, аналізувати та критично оцінювати виступи на семінарських заняттях інших студентів.

вміти

складати конспекти рекомендованих джерел, наукової літератури, виділяти в них головні положення та події, готувати реферати з важливих історичних проблем. На семінарі студент повинен вміти давати аргументовані відповіді на поставлені питання, робити висновки, брати активну участь у дискусіях, аналізувати та критично оцінювати виступи на семінарських заняттях інших студентів. Важливо також щоб студенти вміли вільно орієнтуватися на історичних картах та використовувати технічні засоби, зокрема комп'ютери, Інтернет.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОГО КУРСУ “Історія Росії від найдавніших часів до кінця XVIII ст.”

Вступ

Предмет, зміст та основні завдання курсу, актуальність. Загальноцивілізаційна інтерпретація історичного розвитку: синтез християнського, історично-лінійного, культурно-історичного підходів до пояснення історичних фактів. Природно-географічні умови Російської Федерації. Проблема походження російського народу. Аналіз джерел і літератури. Російські історичні школи і їх представники. Літописи, Степенна книга. В. Татищев, М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський, М. Покровський та ін. [I. 1-24; VII. 1-3]

Тема 1. Територія і населення Росії в найдавніші часи

Етапи розвитку первісного суспільства. Археологічні культури неоліту і бронзи. Культурні спільноти залізного віку. Територія розселення угро-фінських племен. Східнослов'янські племена. Слов'янська колонізація волго-окського межиріччя [II. 1, 4, 5, 28, 31, 32, 46, 51].

Тема 2. Новгородська республіка та Північно-Східна Русь (до середини XIII ст.)

Утворення Новгородської республіки. Політичний устрій, соціальна структура та економіка. Зовнішні зв'язки. Культура.

Північно-Східна Русь у складі Київської держави. Утворення Володимиро-Суздальського князівства. Андрій Боголюбський. Посилення князівської влади. Удільно-вотчинна система. Особливості розвитку культури [II. 2, 3, 6, 8, 9, 12, 14, 24].

Тема 3. Боротьба Новгорода з німецькою та шведською агресією.

Монгольська навала на Північно-Східну Русь

Утворення рицарських орденів на сході Європи. Експансія хрестоносців на територію Новгородської землі. Боротьба Новгорода проти шведської та німецької агресії.

Напад монголів на Північно-Східну Русь. Утворення Золотої Орди. Північно-Східна Русь під владою Золотої Орди. Участь Золотої Орди у внутрішньополітичній боротьбі північно-східних князів [II. 8, 12, 20].

Тема 4. Становлення Московської держави (кінець XIV – перша третина XVI ст.)

Куликовська битва 1380 р. Посилення Московського князівства. Великий московський князь Іван III. Похід на Новгород. Стояння на Угрі 1480 р. Звільнення від влади Золотої Орди. “Збирання” руських земель. Внутрішня політика. Судебник 1497 р. Зміни у соціальній структурі. Великокнязівська влада і церква. Культура XIV – XV ст. Василь III [II. 3, 6, 11, 14, 15-19, 23-28, III. 20, 33].

Тема 5. Московська держава у часи Івана IV Грозного

Боротьба політичних угруповань за владу. Іван IV. “Вибрана рада” та її реформи. Судебник 1550 р. Складання інститутів станово-представницької монархії. Політика опричнини: причини запровадження, зміст та наслідки.

Зміни в соціальній сфері та економіці. Зовнішня політика Івана IV. Завоювання Казанського та Астраханського ханств. Початок просування в Західний Сибір. Лівонська війна. Боротьба за вихід до Балтійського моря. Культура XVI ст. [II. 16, 22, 38, 44; III. 1-3, 8, 9, 16-19, 20-22, 34].

Тема 6. Політична криза кінця XVI ст. Громадянська війна та іноземна інтервенція в Росії на початку XVII ст.

Федір Іванович. Борис Годунов. Внутрішня політика. Лжедмитрій I. Внутрішня та зовнішня політика. Повстання в Москві. Правління Василя Шуйського. Повстання під проводом І. Болотникова. Лжедмитрій II. Інтервенція Речі Посполитої та Швеції. Семибоярщина. Народне ополчення. Земський собор 1613 р. і утворення династії Романових [III. 1-3, 7, 12, 30, 33-38].

Тема 7. Російська держава у XVII ст.

Правління перших Романових. Соборне уложення 1649 р. Посилення самодержавної влади. Церковні реформи Никона. Розкол. Козацько-селянська війна під проводом С. Разіна. Особливості економічного розвитку. Зміни в соціальній сфері. Зовнішня політика. Приєднання Лівобережної України. Російсько-польська війна 1654 – 1667 р. Південно-західний та південні напрямки зовнішньої політики. Культура. Географічні відкриття. Суспільно-політична думка. Література [III. 7, 8, 11, 12, 15, 20, 31].

Тема 8. Реформи Петра I. Утворення Російської імперії

Політична боротьба за владу наприкінці XVII ст. Воцаріння Петра I. Відносини з Туреччиною. “Велике посольство”. Північна війна з Швецією. Приєднання до Росії Балтики. Проголошення імперії. Реформи Петра I. Військова реформа. Реформа органів центральної і місцевої влади. Церковна реформа. Боротьба з опозицією. Соціальна політика. Табелі про ранги. Соціальні рухи. Економічний розвиток. Політика протекціонізму. Зміни у сфері культури та побуту [III. 4-6, 10, 25, 28, 29].

Тема 9. Росія в епоху дворцєвих переворотів (1725–1762 рр.)

Боротьба дворянських угруповань за владу. Єлизавета Петрівна. Петро III. Соціальна політика. Маніфест про вольності дворянства. Відкриття Московського університету. М. Ломоносов. Основні напрями зовнішньої політики. Участь Росії в Семилітній війні [IV. 4-7, 12, 37].

Тема 10. Російська імперія в другій половині XVIII ст.

Дворцєвий переворот 1762 р. Прихід до влади Катерини II. Політика “освіченого абсолютизму”. Уложена комісія 1767–1768 рр. Реформи та соціальна політика Катерини II. Оформлення станових прав і привілеїв дворянства. Кріпосне законодавство. Козацько-селянська війна під проводом О. Пугачова. Зміни в економічному розвитку. Основні напрями внутрішньої політики за часів правління Павла I. Зовнішня політика. Війни з Туреччиною. Утвердження Росії на Чорному морі. Участь Росії в поділах Речі Посполитої. Приєднання до Росії Правобережної України, Білорусії та Литви. Участь Росії в антифранцузьких коаліціях. Культура. Розвиток освіти. Діяльність Академії наук. Література і мистецтво [IV. 3, 19, 21, 23-25, 28, 36, 42].

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОГО КУРСУ “Історія Росії XIX – початку XXI ст.”

Вступ

Предмет, зміст та основні завдання курсу. Аналіз джерел і наукової літератури. Російські історичні школи і їх представники [I. 1-24, VII. 1-4].

Тема 1. Росія в першій чверті XIX ст.

Двірцевий переворот 1801 р. Особистість Олександра І. Реформаторська діяльність М. Сперанського. Селянська реформа в прибалтійських губерніях. Конституція М. Новосильцева. О. Аракчєєв. Декабристи як перша політична опозиція в Росії. Проекти П. Пестеля та М. Муравйова. Події 14 грудня 1825 р. Міжнародне становище і зовнішня політика. Російсько-французька війна 1812 р. Участь Росії у Віденському конгресі. Утворення “Священного союзу”. Кавказ, Фінляндія і Польща – три типи вирішення імперських завдань [IV. 14, 15, 34, 40, 43, 45-49, 51].

Тема 2. Російська імперія за часів Миколи І (1825 – 1855 рр.)

Формування стратегії бюрократичного реформаторства. Внутрішня політика. Кодифікація законів. Діяльність секретних комітетів з селянського питання. Є. Канкрін і фінансові перетворення. Теорія “офіційної народності”. Суспільне життя. П. Чаадаєв. Західники і слов’янофіли. В. Белінський, О. Герцен. Російський соціалізм. Напрями зовнішньої політики. Росія і Європа. Війни Росії з Туреччиною та Іраном. Росія і Кавказ. Кримська війна (1853-1856). Основні тенденції економічного та соціального розвитку Росії в першій половині XIX ст. Досягнення у сфері освіти, науки, літератури та мистецтва [IV. 8, 30, 31, 38, 45, 52].

Тема 3. Росія в 60 – 80-х рр. XIX ст.

Реформаторський вибір Олександра ІІ. Підготовка і впровадження селянської реформи 1861 р. Вплив польського повстання 1863 р. на внутрішню політику уряду. Реформи в галузі місцевого управління. Судова реформа. Військові реформи. Конституційні проекти П. Валуєва, П. Шувалова, М. Лоріс-Мелікова. Реформи в галузі культури. Перші кроки реформування економіки [IV. 17, 20, 26, 29-31-33, 41, 44, 50, 53].

Тема 4. Загострення соціальних та міжнаціональних протиріч у Російській імперії в середині 80 – 90-х рр. XIX ст.

Убивство Олександра ІІ. Особистість та оточення Олександра ІІІ. Курс уряду на “контрреформи”. Політика в селянському питанні. Нове земське і міське положення. Зміни в системі освіти. Реакційні тенденції в національній політиці.

Суспільно-політичний рух. Вплив реформ на громадську думку. Поляризація російського суспільства. Діяльність О. Герцена та М. Чернишевського. Формування радикального народництва. “Нечаєвщина”. Основні течії в народництві. Революційні гуртки і групи початку 70-х років. “Ходіння в народ”. “Земля і воля” 70-х років. Перехід до терору. “Народна

воля”. Реформістська течія в народництві. Зміцнення консервативного крила. К. Победоносцев. Земський рух і земський лібералізм.

Економічний та соціальний розвиток. Еволюція поміщицького і селянського господарства. Розвиток фабрично-заводської промисловості. Залізничне будівництво. Економічна політика уряду. Соціальна стратифікація російського суспільства. Нові класи і соціальні групи. Проблема “середнього класу”. Феномен російської інтелігенції.

Зовнішня політика і міжнародне становище. Росія і Європа: від “Союзу трьох імператорів” до угод з Францією. Участь Росії у східній кризі 70-х років XIX ст. Завершення Кавказької війни. Приєднання Середньої Азії. Далекосхідна політика.

Духовне життя і культура. Бінарність російської культури. Освіта. Виникнення нових галузей науки. Гуманітарні науки. Художня література. Мистецтво. Вклад народів Росії в імперську культуру [IV. 9, 20, 26, 30, 41].

Тема 5. Росія наприкінці XIX – на початку XX ст.

Микола II та його оточення. Реформи С. Вітте. Промислове піднесення другої половини 90-х років. Вибір пріоритетів у вирішенні завдань соціально-економічної та політичної модернізації Росії. Політизація суспільного життя. Оформлення ліберальної опозиції. Соціалістична течія опозиційного руху. Радикалізація вимог пролетаріату й селянства. Початок російсько-японської війни [IV. 10-11, 22, 35].

Тема 6. Революція 1905 – 1907 рр.

Події 9 січня 1905 р. Наростання революції. Робітничий, селянський та національні рухи. Маніфест 17 жовтня 1905 р. Розкол опозиції. Політичні партії в революції. Думський етап революції. Діяльність I та II Державних дум. Розпуск II Думи. Результати революції [IV. 10-11, 35].

Тема 7. Росія в 1907 – 1914 рр.

Третьочервнева політична система. П. Столипін. Діяльність III Державної думи. Підготовка і впровадження аграрної реформи. Промислове піднесення 1909–1913 рр. Форми і динаміка соціальних рухів. Зміни в програмах і тактиці політичних партій. Початок діяльності IV Державної думи. Міжнародне становище і зовнішня політика. Російська дипломатія блоків і активної участі в європейських конфліктах напередодні світової війни. Духовна культура “срібного віку” [IV. 2, 10-11, 16, 18, 35].

Тема 8. Участь Росії в Першій світовій війні (1914 – 1917 рр.)

Національні та імперські мотиви вступу Росії у війну. Перемоги і поразки російської армії. Наростання опозиційних настроїв у IV Думі. Прогресивний блок 1915 р. Воєнно-політичні кризи 1915 та 1916 рр. Дезорганізація державної влади. Лютневі події 1917 р. в Петрограді. Падіння самодержавства. Утворення Тимчасового уряду. Внутрішня і зовнішня політика Тимчасового уряду в березні-жовтні 1917 р. [IV. 1, 2, 10-11, 13, 35].

Тема 9. Росія в 1917 – 1920 рр.

Жовтнева революція у Петрограді. Перші законодавчі акти більшовиків. Формування органів центральної влади. Скликання Установчих зборів та їх розгін. Брестський мир з німцями та їх союзниками. Встановлення однопартійної більшовицької диктатури. Політика “воєнного комунізму”. Червоний терор. Білий рух. Бойові дії на фронтах громадянської війни (1918–1920). Селянський повстанський рух. Результати громадянської війни [V. 1, 8, 11, 12, 17, 18, 22, 30, 36, 38, 48, 49, 51-52, 54, 60-65].

Тема 10. Радянська Росія та СРСР в 1921 – 1939 рр.

Економічна та політична криза початку 20-х років. X з’їзд РКП (б) і перехід до нової економічної політики. Національно-державне будівництво. Утворення СРСР. Хвороба і смерть В. Леніна. Боротьба за владу в партії та державі. Встановлення режиму особистої влади Й. Сталіна. Зовнішня політика СРСР у 20-і роки. Рапалльський договір з Німеччиною. Смуга визнання. Провал планів перемоги світової революції.

Відмова від НЕПу. Запровадження “надзвичайних” заходів у хлібозаготівлі. Політика “великого стрибка”. Перший п’ятирічний план та його реалізація. Перехід до насильницької колективізації на селі. Голод 1932–1933 рр. Друга п’ятирічка та її результати. Утвердження централізованої командно-адміністративної системи управління економікою. Посилення репресивно-каральних функцій держави. Політика масових політичних репресій. Конституція 1936 р. Розбіжності між декларацією прав та свобод і реальністю. Зовнішня політика у 30-і роки. Участь СРСР у спробах створення системи колективної безпеки в Європі. Радянсько-німецький пакт 1939 р. про ненапад та таємні додатки до нього.

Культурне будівництво у 20–30-х роках. Програма і здійснення культурної революції. Репресії проти наукової і творчої еліти. Формування радянської інтелігенції. Утвердження принципів класовості і партійності у сфері художньої творчості. Радянська література і мистецтво. Російська культура за кордоном [V. 18, 19, 24-27, 30, 31, 37, 40, 44, 45, 47, 49, 58, 60, 61, 83, 87].

Тема 11. СРСР у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.)

Напад Німеччини на Польщу. Приєднання до СРСР Західної України і Західної Білорусії. Включення Литви, Латвії, Естонії, Бессарабії і Північної Буковини до складу Радянського Союзу. Радянсько-фінляндська війна. Підготовка СРСР до війни з Німеччиною.

Напад Німеччини на Радянський Союз. Поразки Червоної армії влітку-восени 1941 р. Битва під Москвою. Становище на радянсько-німецькому фронті у 1942 р. “Новий порядок” на окупованій території. Рух опору. Утворення антигітлерівської коаліції. Сталінградська битва. Битва на Курській дузі. Наступальні операції Збройних сил СРСР у 1944 р. Відкриття другого фронту в Європі. Участь Радянської армії у переможних битвах на завершальному етапі війни в Європі. Капітуляція Німеччини. Участь СРСР у

війні з Японією. Підсумки та результати війни [V. 2, 9, 10, 18, 25, 30, 41, 42, 46, 47, 49, 50, 67, 76-79].

Тема 12. Радянський Союз у 1945 – 1985 рр.

Зміни в міжнародній обстановці після Другої світової війни. Початок “холодної війни”. Утворення двох світових систем. Післявоєнна відбудова народного господарства. Посуха і голод 1946 р. Посилення карально-репресивних функцій радянського режиму. “Ждановщина” та ідеологічні кампанії 1946–1952 рр. Смерть Й. Сталіна. Боротьба за владу в партії та державі.

М. Хрущов. Початок процесу обмеженої десталінізації суспільно-політичного життя. XX з’їзд КПРС та його значення. Опір консервативних сил. Економічні реформи. Продовольча програма й освоєння цілинних земель. Децентралізація управління промисловістю. Початок освоєння космосу. Нові елементи соціальної політики. “Відлига” у сфері духовного життя. Зовнішня політика. Інтервенція в Угорщину. Карибська криза.

Активізація консервативних сил у вищому керівництві СРСР. Кремлівський переворот у жовтні 1964 р. Л. Брежнєв та його оточення. Ідеологія і практика розвинутого соціалізму. Дисидентський рух. Творчість “шістдесятників”. Ідеологічні обмеження в галузі духовної культури. Суперечності економічного розвитку. Гонка озброєнь і зростання витрат на розвиток ВПК. Продовольча програма. Соціальна політика. Житлова проблема. Зовнішня політика і міжнародне становище. Придушення “Празької весни”. Радянсько-американські відносини. Загальноєвропейська нарада в Гельсінкі з питань безпеки і співробітництва. Радянська інтервенція в Афганістан. Ю. Андропов і К. Черненко на чолі партії та держави. Незмінність курсу внутрішньої та зовнішньої політики [V. 3, 5-7, 13-16, 18, 20, 21, 23, 25, 30, 32, 35, 36, 39, 43, 47, 49, 53, 55-59].

Тема 13. СРСР в період “перебудови” (1985 – 1991 рр.)

Прихід до влади М. Горбачова. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку. Чорнобильська катастрофа. Політика “гласності”. Творча інтелігенція в умовах “перебудови”. Нове політичне мислення у зовнішній політиці. Налагодження радянсько-американської співпраці. Припинення інтервенції в Афганістані. Падіння комуністичних режимів у Східній Європі. Завершення “холодної війни”. З’їзди народних депутатів СРСР та їх рішення. Активізація національних рухів у союзних республіках. Суверенізація республік. “Новоогарьовський процес”. Серпневий путч 1991 р. Заборона діяльності КПРС. Утворення незалежних держав. Розпад СРСР. Біловезька угода. Утворення СНД [V. 4, 18, 23, 29, 49].

Тема 14. Російська Федерація у пострадянську добу

Проголошення державного суверенітету. Б. Єльцин. Початок радикальних економічних реформ. Підписання Федеративного договору.

Конституційна криза 1992 – 1993 рр. Розпуск Верховної Ради. Конституція 1993 р. Політична структуризація суспільства. Міжнаціональні суперечності. Перша Чеченська війна. Президентські вибори 1996 р. Труднощі формування ринкової економіки. Соціальна поляризація. Серпнева криза 1998 р. Друга Чеченська війна. Президентські вибори 2000 та 2004 р. В. Путін. Основні тенденції внутрішньої політики. Президентські вибори 2008 р. Внутрішня політика Д. Медведєва. Проблеми глобальної зміни клімату, модернізації країни та загрози тероризму. Зовнішня політика після 1991 р. Росія і країни СНД. Російсько-українські взаємини. Росія і Захід [V. 66, 70, VI. 1-14].

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ІСТОРІЯ РОСІЇ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ ХVІІІ ст.

ТЕМА № 1. Становлення Московської держави (кінець ХІV – перша третина ХVІ ст.)

1. Відновлення продуктивних сил на землях Північно-Східної Русі після монгольського розорення.
2. Початок об'єднання російських земель. Москва і Твер.
3. Початок повалення монгольського володарювання.
4. Внутрішня і зовнішня політика Івана ІІІ та Василя ІІІ.

Ключові терміни

Північно-Східна Русь, політична (феодална) роздробленість, татаро-монгольське іго (ярмо), баскаки, ханський ярлик, князь, Велике князівство Володимирське, місництво, кормління, теорія “Москва – ІІІ Рим”, “Сказання про князів Володимирських”.

Реферат

Куликовська битва і її роль в історії російського народу.

Рекомендовані джерела та література

1. Кушнір А. Г. Первое тысячелетие Руси – России. История Русского государства в документах, материалах и комментариях. – Т. 1. М., 1999.
2. Орлов А. С. И ДР. Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней. – М., 1999.
3. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г. – М., 1987.
4. Хрестоматия по истории Русского государства ХІ – ХVІІІ вв. – М., 1998.
5. Зуев М. Н. История России. – М., 1998.
6. История России / Под ред. М. М. Шумилова. – СПб., 1997.
7. История России с древнейших времен до конца ХVІІІ века / Отв. ред. А. Н. Сахаров, А. П. Новосельцев. – М., 1997.
8. Мунчаев Ш. М. Отечественная история. – М., 1998.
9. Очерки истории России ІХ – начала ХХ века. – М., 1991.

Методичні рекомендації

При підготовці **першого питання** потрібно проаналізувати становище північно-східних руських земель після їхнього завоювання монголами; заходи до яких вдалися монголи, проводячи політику економічної експлуатації русичів – видача ханських ярликів на князювання, проведення переписів населення і майна, збір данини ханськими баскаками, заохочення монголами княжих міжусобиць. Також потрібно з'ясувати причини поступового покращення соціально-економічного становища окремих руських держав – Новгородської республіки, Тверського та Московського князівств.

У **другому питанні** варто простежити внутрішню політику Івана Даниловича Калити та його синів Симона Гордого та Івана II Красного, визначити причини їхнього конфлікту із Твер'ю, встановити фактори, які сприяли піднесенню Московської держави над іншими північно-руськими князівствами.

Готуючись до **третього питання** необхідно встановити причини конфлікту між Дмитром Донським та монгольським темником Мамаєм, розкрити обставини і встановити наслідки Куликовської битви, визначити її вплив на подальший розвиток історії Росії. При цьому також варто простежити перебіг взаємин між Москвою і Ордою в першій половині XV ст.

У **четвертому питанні** слід з'ясувати особливості соціальної історії Московської держави у 1462 – 1530 рр.: причин появи нового стану – дворянства, проаналізувати такі механізми соціальної політики московських князів як кормління та місництво; визначити зміни у становищі російських селян, встановити заходи влади, щодо їх закріпачення (Судебник 1497 р.). Аналізуючи зовнішню політику Івана III та Василя III потрібно дати характеристику публіцистичним творам Спиридона Сави і Філофея “Сказаніє про князів Володимирських” та “Послання” (теорія “Москва – III Рим”), визначити роль православної церкви у піднесенні Москви. Треба знати дати приєднання до Москви Новгород та скинення золотоординського ярма.

Контрольні запитання

1. Які сприяли покращенню соціально-економічного становища земель Північно-Східної Русі?
2. Чи була Москва приреченою стати центром держави, що мала об'єднати Північно-Східну Русь?
3. Які стосунки були між Мамаєм Дмитром Івановичем Донським та ханом Тохтамишем?
4. Які заходи вживали Іван III та Василь III для піднесення Московської держави?

ТЕМА № 2. Реформи Петра I. Утворення Російської імперії.

1. Московське царство наприкінці XVII ст.
2. Зовнішня політика Петра I.
3. Внутрішня політика Петра I.
4. Російська культура наприкінці XVII – в першій чверті XVIII ст.

Ключові терміни

Царство, імперія, модернізація, протекціонізм, меркантилізм, рекрутський набір, рекрут, подушний податок, подимний податок, Сенат, Синод, Табель про ранги, Азовські походи, Велике посольство, Північна війна, Полтавська битва.

Реферат

Петро I: людина і політичний діяч

Рекомендовані джерела та література.

1. Анисимов Е. Время петровских реформ. – М., 1988.

2. Анисимов Е. Петр I: рождение империи // Вопросы истории. – 1989. – С. 3-20.
3. Буганов В.И. Петр Великий и его время. - М., 1989.
4. Володарский Л.Е. Петр Первый // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 59-78.
5. Геллер М.Я. История Российской империи. - Т. I. - М., 1997.
6. Государство Российское: власть и общество. С древнейших времен и до наших дней: Сб. документов / Под ред. Ю. С. Кукушкина. – М., 1996. – 528 с.
7. Данилов Е.Н. „Завещание” Петра Великого // Проблемы методологии и источниковедения истории внешней политики России. - М., 1986. - С. 213-279.
8. История России. Рассвет и закат Российской империи в XVIII – XIX вв. – М., 1994.
9. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12-ти томах. – Т. 4. - М., 1967.
10. История СССР с древнейших времен до 1861 г. / Под ред. Н. И. Павленко. – М., 1989.
11. Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Великого. – М., 1990.
12. Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1990.
13. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г. / Под ред. П. П. Епифанова. – М.: Просвещение, 1987. – 400 с.
14. Хрестоматия по истории СССР (1682 - 1856). / Сост. С. С. Дмитриева и М. В. Нечкиной. – М., 1949.

Методичні рекомендації

По першому питанню необхідно проаналізувати політичне та соціально-економічне становище Московського царства наприкінці XVII ст., напередодні та в перші роки правління Петра I. Особливу увагу потрібно відвести вивченню проблем зародження перших російських мануфактур, посилення ролі російських міст. Слід окремо зупинитися на причинах відставання Росії у економічному розвитку від країн Західної Європи. Потрібно охарактеризувати завдання які стояли перед молодим російським правителем, і вирішення яких мало посилити російську економіку: 1) захист російських купців перед іноземними, 2) будівництво військового і купецького флоту, 3) відкриття для російських купців морських портів та морських шляхів; 4) впровадження мануфактурного і заводського виробництва.

По другому питанню слід з'ясувати обставини за яких відбувалися Азовські походи Петра I, результати “Великого посольства” – поїздки Петра I до Голландії та Англії. Особливо важливо є з'ясувати обставини участі Росії у Північній війні 1700 – 1721 рр., обставини боїв під Нарвою, Лісною, Полтавської битви, Прутського походу, битв на Балтійському морі. Слід з'ясувати умови Ніштадського мирного договору 1721 р. та за яких обставин відбулося проголошення Росії імперією.

По третьому питанню слід знати наступне: податкова (заміна подимного податку на подушний), фінансова (введення нових рублів),

адміністративна реформи (поділ на губернії), реформа освіти, церковна реформа (скасування посади патріарха), старообрядці, введення цивільного правопису (Гражданського), Табель про ранги, реалізація політики протекціонізму та меркантилізму. Проведення рекрутських наборів, будівництво російського флоту. Реформа календаря. Важливо вивчити проблему будівництва нової столиці Росії – Санкт-Петербургу, а також створення нових мануфактур, металургійних заводів, запровадження новітніх технологій виробництва. Необхідно вказати причини половинчастості та непослідовності реформ, впроваджуваних Петром I, визначити конкретні їх недоліки.

По четвертому питанню необхідно вивчити становище науки та освіти в Росії наприкінці XVII – на початку XVIII ст., вплив на них освітянських реформ, створення мережі військових та професійних навчальних закладів, перші науково-дослідні установи. Кунц-камера та розвиток природничих наук. Студентам потрібно вивчити нові тенденції у розвитку російської літератури – появи перших публіцистичних та художніх творів, поява перших газет, перших театрів, створення оркестрів. Необхідно також охарактеризувати зміни в архітектурі та живописі (запровадження стилю бароко). Важливо знати, що саме було створено російськими митцями, а що було запозичено із західноєвропейської культури. Зміни фасонів одягу, взуття, впровадження нових речей у побуті (скляні вікна, дзеркала, порцеляновий та металічний посуд і т.д.), манера голити бороди. Завезення до Росії тютюну, картоплі, тощо.

Контрольні запитання

1. У чому проявлялося відставання Росії від країн Західної Європи наприкінці XVII ст.?
2. Назвіть передумови, причини, перебіг та основні наслідки Північної війни.
3. Які заходи Петра I найбільше вплинули на соціальні та економічні зміни в середині Російської імперії?
4. Визначте головні зміни і найбільші досягнення російської культури наприкінці XVII – в першій чверті XVIII ст.

Тема 3. Російська імперія в другій половині XVIII ст.

1. Соціально-економічний розвиток Росії у другій половині XVIII ст.
2. Внутрішня політика самодержавства.
3. Селянська війна під проводом О. Пугачова.
4. Зовнішня політика Катерини II та Павла I.

Ключові терміни

Двірцевий переворот, освічений абсолютизм, фаворит, поміщик, жалувана грамота, селянська війна, бунт, три поділи Польщі, Семилітня війна, Катерина II, Павло I, Г. Потьомкін, О. Суворов.

Реферати

Катерина II – людина і політик
Зовнішня і внутрішня політика Павла I

Рекомендовані джерела та література

1. Анисимов Е. В. Женщины на российском престоле. – СПб, 1997.
2. Анисимов Е. В. Россия без Петра. – СПб, 1994.
3. Безвременье и временщики: Воспоминания об “эпохе дворцовых переворотов” (1720-е – 1760-е годы). Составитель Е. Анисимов. – Л., 1991.
4. Зуев М. Н. История России. – М., 1998.
5. Исабель де Мадариага. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002.
6. История России / Под ред. М. М. Шумилова. – СПб., 1997.
7. История России с древнейших времен до конца XVII века / Отв. ред. А. Н. Сахаров, А. П. Новосельцев. – М., 1997.
8. Каменский А. Б. “Под сению Екатерины...”. Вторая половина XVIII века. – Л., 1992.
9. Каменский А. Б. Екатерина II // Вопросы истории. – 1889. - № 3. - С. 62-88.
10. Каменский А. Б. Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой. – М., 1997.
11. Крестьянская война в России в 1773-1775 гг. Восстание Е. И. Пугачева. – Т. 1-3. – Л., 1961 – 1970.
12. Кушнир А. Г. Первое тысячелетие Руси – России. История Русского государства в документах, материалах и комментариях. – Т. 1. М., 1999.
13. Мунчаев Ш. М. Отечественная история. – М., 1998.
14. Омельченко О. А. “Законная монархия” Екатерины II. Просвещенный абсолютизм в России. – М., 1993.
15. Орлов А. С. И ДР. Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней. – М., 1999.
16. Очерки истории России IX – начала XX века. – М., 1991.
17. Сорокин Ю. А. Павел I // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 46-69.
18. Хрестоматия по истории Русского государства XI – XVIII вв. – М., 1998.
19. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г. – М., 1987.

Методичні рекомендації

При підготовці **першого питання** потрібно з’ясувати особливості соціально-економічного розвитку Росії в 1762 – 1801 рр., визначити основні зміни соціального та економічного укладу, передумови та причини соціальної диференціації російської селянської общини, обставин за яких посилювалася роль в державі дворянства, продовжували посилюватися соціальні протиріччя.

У **другому питанні** слід звернути увагу на намагання Катерини II знайти філософське підґрунтя для свого правління – уніфікація російського законодавства, створення єдиної системи управління імперією, видання

жалуваних грамот російському дворянству та містам, ліквідація національних автономій та козацьких самоврядних територій тощо.

При розгляді **третього питання** варто зупинитися на передумовах і причинах повстання під проводом О. Пугачова – посиленні національного гніту над башкирцями, калмиками та іншими народами Поволжя, обмеження прав яїцьких та сибірських козаків, конфіскації їхніх земель на користь поміщиків. Необхідно також визначити рушійні сили селянської війни, її головні етапи, причини поразки та наслідки.

Аналізуючи матеріал **четвертого питання** слід простежити головні напрямки зовнішньої політики Російської імперії у другій половині XVIII ст.: участь у трьох поділах Польщі; російсько-турецькі війни; приєднання до імперії Північного Причорномор'я і Криму, будівництво у цьому регіоні нових міст і укріплень; участь Росії у Семилітній війні та анти наполеонівських коаліціях.

Контрольні запитання

1. У чому полягали особливості розвитку Росії у порівнянні з країнами Західної Європи у другій половині XVIII ст.?

2. Навіщо Катерина II прагнула уніфікувати систему управління Російською імперією?

3. Чому Селянська війна під проводом О. Пугачова, незважаючи на її масштаби призвела до поразки повсталих і до посилення самодержавства?

4. Що змусило Павла I відмовитися від продовження політики Катерини II у рамках Семилітньої війни?

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ ІСТОРІЯ РОСІЇ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.

ТЕМА № 1. Російська імперія в першій половині ХІХ ст.

1. Реформи Олександра І. Вітчизняна війна 1812 р.
2. Декабристи. Повстання 1825 р.
3. Внутрішня політика Миколи І.
4. Російська культура першої половини ХІХ ст.

Ключові терміни

Вільні хлібороби, конституція, реформи, Вітчизняна війна, масони, таємні товариства, декабристи, повстання на Сенатській площі, реакція, аракчєєвщина, військові поселення, цензура, жандармерія, прогресивний мислитель.

Реферат

“Своєю долею ми гордимся”: декабристи в історії Росії.

Рекомендовані джерела та література.

1. Волк С. Декабрист П. И. Пестель // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 6. – С. 122 – 125.
2. Государство Российское: власть и общество. С древнейших времен до наших дней. Сборник документов / Под ред. Ю.С.Кукушкина. – М., 1996.
3. Геллер М.Я. История Российской империи. – Т. 1. – М., 1997.
4. Дегоев В. В. Александр I и проблема европейского согласия после Венского конгресса // Вопросы истории. – 2002. – № 2. – С. 119 – 132.
5. Записки императрицы Екатерины II. – М., 1990.
6. История России. Рассвет и закат Российской империи в XVIII – XIX вв. – М., 1994.
7. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12-ти томах. – Т. 4. – М., 1967.
8. История СССР с древнейших времен до 1861 г. / Под ред. Н. И. Павленко. – М., 1989.
9. Епанчин Ю. Декабрист Николай Николаевич Раевский // Вопросы истории. – 1999. – № 3. – С. 59 – 81.
10. Киняпина Н.С. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII – 80-е гг. XIX вв.). – М., 1984.
11. Киянская О. И. Декабрист Михаил Бестужев-Рюмин // Отечественная история. – 2001. - № 6. – С. 3 – 23.
12. Киянская О. И. Декабрист Сергей Волконский // Отечественная история. – 2004. - № 6. – С. 98 – 116.
13. Невелев Г. А. 14 декабря 1825 года // Вопросы истории. – 1975. – № 12. – С. 94 – 109.
14. Рахматулин М. А. Император Николай I глазами современников // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 74 – 98.

15. Сахаров А. Александр I: К истории жизни и смерти // Наука и жизнь. – 1993. – № 2. – С. 98 – 113; № 3. – С. 70 – 80; № 4. – С. 100 – 112.
16. Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. – М., 1992. – 230 с.
17. Федоров В. А. Александр I (1777 – 1825) // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 50 – 72.
18. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г. / Под ред. П. П. Епифанова. – М.: Просвещение, 1987. – 400 с.
19. Хрестоматия по истории СССР (1682 - 1856). / Сост. С. С. Дмитриева и М. В. Нечкиной. – М., 1949.

Методичні рекомендації

По першому питанню необхідно вивчити спроби Олександра I реформувати Російську імперію та ліквідувати кріпацтво. Указ про вільних хліборобів. Створення міністерств, підготовка до війни з Наполеоном. Важливо проаналізувати передумови, перебіг та наслідки Вітчизняної війни 1812 р. Бородинська битва, пожежа у Москві, партизанська боротьба російського народу.

По другому питанню потрібно з'ясувати ідейні погляди учасників Північного та Південного товариств і, зокрема, їхніх лідерів Пестеля та Муравйова-Апостола. Плани декабристів по реформуванню Російської імперії. Повстання 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі. Декабристи на засланні.

По третьому питанню слід звернути увагу на посилення реакції в Російській імперії за часів Миколи I. Військові поселення, аракчеєвщина, посилення цензури та боротьба з інакодумцями. Діяльність 3 управління Канцелярії Його Імператорської Величності під керівництвом Бенкендорфа (російська жандармерія).

З четвертого питання треба дослідити якісні і кількісні зміни у російській освіті та науці у першій половині XIX ст. Створення нових університетів, відкриття М. Лобачевського, М. Павлова, М. Пирогова та ін. Участь росіян у Великих географічних відкриттях – плавання Ю. Лисянського та І. Крузенштерна, відкриття Антарктиди, наукове вивчення Сибіру. Наукові здобутки російського історика С. Соловйова. Золотий вік російської літератури – творчість А. Герцена, Г. Державіна, М. Карамзіна, В. Жуковського, О. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Тютчева, М. Гоголя, О. Толстого та ін. Створення перших театрів, російська опера. Запровадження стилю ампір в російській архітектурі та академічного класицизму і романтизму у живописі.

Контрольні запитання

1. Наскільки правдиво відображено події Вітчизняної війни 1812 р. на сторінках роману Льва Толстого “Війна і мир”?
2. Що намагалися змінити у політичному і економічному житті країни декабристи? Чи були реалістичними їхні плани?

3. Охарактеризуйте основні напрямки внутрішньої політики Миколи I. В чому проявлялася їхня реакційність?

ТЕМА № 2. Російська імперія наприкінці XIX – на початку XX ст.

1. Загострення національних і соціальних протиріч у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.
2. Революція в Росії в 1905 – 1907 рр. та реформи Петра Столипіна.
3. Участь Росії в Першій світовій війні. Лютнева революція 1917 р. і повалення самодержавства.
4. Російська культура наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові терміни

Народники, терор, націоналізм, революція, національне відродження, соціальні протести, маніфест, парламент, політична партія, Антанта, Троїстий Союз, криза, монархія, республіка.

Реферати

1. Слов'янські народи Балканського півострова у зовнішній політиці Російської імперії.
2. Російські народники: ідеологія, діяльність, вплив на літературу.

Рекомендовані джерела та література.

1. Арсланов Р.А., Мосейкина М.Н. История Отечества: Курс лекций. – М.: Высшая школа, 1999. – 270 с.
2. Геллер М.Я. История Российской империи. – Т. 1. – М., 1997.
3. История России. Рассвет и закат Российской империи в XVIII – XIX вв. – М., 1994.
4. История России: С древнейших времен до наших дней / Под ред. А. Сахарова. – М.: АСТ, 2007. – 1200 с.
5. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12-ти томах. – Т. 2-4. – М., 1966 – 1968.
6. История СССР с древнейших времен до 1861 г. / Под ред. Н. И. Павленко. – М., 1989.
7. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: УКУ, 2005. – 360 с.
8. Киняпина Н. С. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII – 80-е годы XIX ст.). – М., 1984.
9. Политическая история. Россия – СССР – Российская Федерация: В 2-х томах. – М., 1996. – Т. 1.

Методичні рекомендації

По першому питанню необхідно звернути увагу на вивченні посилення кризових ситуацій, збільшення кількості соціально незадоволених і знедолених, зростанні впливу анархічних та терористичних організацій народників, діяльності різноманітних гуртків та течій соціального

спрямування, посилення революційних настроїв у польських землях, зародження націоналістичних рухів у Фінляндії, Прибалтиці, Кавказі, Україні, посилення невдоволення серед мас самодержавним режимом.

По другому питанню потрібно вивчити причини початку Російської революції 1905 р. – поразка в російсько-японській війні, відсутність демократичних реформ, “кривава неділя”. Також треба з’ясувати, які сподівання покладали на революцію селяни, робітники, інтелігенція Російської імперії, різноманітні національні організації тощо; проаналізувати найбільш значущі події революції – повстання на панцернику “Потемкін Таврійський”, страйк на Красній Пресні у Москві, загальноросійський страйк, Маніфест імператора Миколи II від 17 жовтня про демократичні права і свободи, створення політичних партій, діяльність перших російських парламентів – Думи (I, II, і III), наступ реакції, діяльність міністра Столипіна як карателя і реформатора, аграрні перетворення.

При підготовці третього питання слід звернути увагу на розстановці сил на світовій арені напередодні I світової війни, участь Росії в військово-політичному блоці Антанти, цілі європейських країн і мета російського царизму. Військові дії, окупація Галичини і поразка у Польщі, Брусилівський прорив, соціально-економічна криза, революція у Москві та Петрограді, ліквідація монархічного режиму і встановлення влади Тимчасового уряду.

В четвертому питанні треба вивчити особливості розвитку російської науки і освіти наприкінці XIX – на початку XX ст., процеси демократизації культури, соціальні тенденції у літературі, музиці, мистецтві, початках масової культури, окультурнення життя міст Російської імперії.

Контрольні запитання

1. Які політичні та соціально-економічні процеси і явища зумовлювали погіршення становища народів Російської імперії і вели до загострення внутрішніх протиріч у країні?
2. До яких заходів вдавався Микола II та його міністри, щоб зупинити наростання соціальних та національних протиріч в Російській імперії? Наскільки адекватними були їхні дії?
3. Чому Росія вступила у Першу світову війну і які наслідки це мало для країни?
4. Які найсуттєвіші зміни відбувалися у російській культурі наприкінці XIX – на початку XX ст.?

ТЕМА № 3. Радянська Росія та СРСР у 1920 – 1939 рр.

1. Міжнародне та внутрішньополітичне становище Росії після завершення Громадянської війни. Утворення СРСР.
2. Нова економічна політика: передумови, причини, суть та наслідки.
3. Індустріалізація та колективізація в СРСР.
4. Зародження культу особи Сталіна. Проведення політичних репресій та чисток. Голодомори і депортації.

Ключові терміни

Військовий комунізм, нова економічна політика, соцреалізм, федерація, конфедерація, автономія, продрозкладка, продподаток, індустріалізація, колективізація, п'ятирічка, трест, комуна, колгосп, показові процеси, репресії, депортація.

Реферат

1. “Велика чистка” 1936 – 1937 рр. та її наслідки.
2. Зовнішня політика СРСР напередодні Другої світової війни. Пакт Молотова – Ріббентропа.

Рекомендовані джерела та література.

1. Хрестоматия по истории России. – В 4-х т. – Т. 4. – М., 1994.
2. Хрестоматия по истории СССР. – М., 1990.
3. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. – Вильнюс, 1990.
4. Арсланов Р.А., Мосейкина М.Н. История Отечества: Курс лекций. – М.: Высшая школа, 1999. – 270 с.
5. Данилов А. А. История инакомыслия в России. 1917 – 1991. – Уфа, 1995.
6. Карр Э. История Советской России. – М., 1990.
7. История России. XX век. – М., 1990.
8. История России: С древнейших времен до наших дней / Под ред. А. Сахарова. – М.: АСТ, 2007.
9. Политическая история. Россия – СССР – Российская Федерация: В 2-х томах. – М., 1996. – Т. 1.
10. Согрин В. Политическая история современной России. – М., 1966.
11. Талер Р. Сталин. Путь к власти. 1979 – 1924. – М., 1990.

Методичні рекомендації

По першому питанню необхідно проаналізувати політичну та соціально-економічну ситуацію, що склалася в Росії після завершення Громадянської війни. Потрібно визначити основні складові елементи політики “воєнного комунізму” та причини відходу від неї. Студентам також необхідно з’ясувати обставини за яких було створено Союз Радянських Соціалістичних Республік.

При підготовці **другого питання** варто зупинитися на аналізі заходів Раднаркому у руслі нової економічної політики: заміна продрозкладки продподатком, запровадження в обіг перших радянських грошей, відновлення діяльності ринкової економіки. Слід також виокремити причини, через які відбулося згорання нової економічної політики і перехід до командно-адміністративного стилю управління країною.

У **третьому питанні** потрібно з’ясувати передумови та причини проведення індустріалізації та колективізації в СРСР, визначити основні методи, якими ці заходи втілювалися у життя, встановити характер таких явищ як стахановський рух, соціалістичні змагання, запаморочення від успіхів, які наслідки мали ці заходи для життя росіян.

При розгляді **четвертого питання** необхідно встановити причини формування культу особи Сталіна, охарактеризувати внутрішньопартійну боротьбу серед більшовиків, з'ясувати причини перемоги в ній Й. Сталіна. Слід пояснити чому новий режим потребував постійного пошуку “ворогів”, внутрішніх та зовнішніх загроз. Варто простежити розмах, характер і основне спрямування політичних репресій, справжні причини масових голодувань населення в різних регіонах СРСР; визначити основні наслідки політики державного терору для долі Радянського Союзу і росіян.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте політику воєнного комунізму.
2. За яких обставин було створено Союз Радянських Соціалістичних Республік?
3. Що означають терміни “продрозверстка”, “трудова повинність”?
4. В чому полягала суть “Нової економічної політики”?
5. Назвіть причини проведення індустріалізації в СРСР.
6. Охарактеризуйте процес колективізації в СРСР 1920-х – 1930-х рр.
7. Що таке “стахановщина”?
8. Які регіони СРСР зазнали негативних наслідків голоду у 1932 – 1933 рр.?
9. Як вплинула “коренізація” на розвиток російської культури?
10. Що таке “соціалістичний реалізм”?

**ПЕРЕЛІК ТЕМ РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ
ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
ІСТОРІЯ РОСІЇ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ ХVІІІ ст.**

1. Східні слов'яни у давнину
2. Мистецтво Київської Русі
3. Руська правда як історичне джерело
4. Політична роздробленість Київської Русі: позитивні і негативні наслідки
5. Новгородська республіка: політичний устрій та особливості соціально-економічного розвитку
6. Володимиро-Суздальське князівство
7. Станово-представницька монархія у Росії в ХVІ – ХVІІ ст.
8. Утвердження абсолютизму в Росії
9. Історія закріпачення російських селян
10. Самозванці в історії Росії
11. Петро І – людина і політик
12. Позитивні і негативні сторони реформ Петра І
13. Роль православної церкви в історії Росії
14. Селянські війни в Росії у ХVІІ – ХVІІІ ст.
15. Постать Івана ІV Грозного в історіографії
16. Опричнина: передумови, причини, зміст та наслідки

**ПЕРЕЛІК ТЕМ РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ
ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
ІСТОРІЯ РОСІЇ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.**

1. Ідея конституційної монархії в Росії
2. Утопічний соціалізм у Росії
3. Боротьба за ліквідацію кріпацтва
4. Особливості розвитку соціал-демократії в Росії
5. Тимчасовий уряд – шлях від демократії до диктатури
6. Оцінки подій жовтня 1917 р. в історіографії
7. Реформи С. Вітте та П. Столипіна: причини, характер, наслідки
8. Російські політичні партії 1905 – 1917 рр.
9. Російська революція 1905 – 1907 рр.
10. Громадянська війна в Росії та її наслідки
11. Становлення однопартійної системи в Росії після Жовтневої революції
12. Білий рух Півдня Росії: ідеологія, практика, політичні наслідки
13. Православна церква в період становлення радянської влади
14. Політична система Радянської Росії і НЕП
15. Індустріалізація: завдання, характер, наслідки
16. Колективізація: передумови, причини, зміст та наслідки
17. СРСР в системі міжнародних відносин у 1922 – 1939 рр.
18. Початковий етап німецько-радянської війни
19. Антигітлерівська коаліція у роки Другої світової війни. Створення другого фронту
20. Результати та наслідки Другої світової війни для СРСР
21. Відновлення економіки СРСР у 1945 – 1949 рр.
22. Культ особи Сталіна. Причини та наслідки
23. Репресії 1940-х рр.: причини і результати
24. Політичні та економічні реформи М. Хрущова
25. Проблема міжнаціональних взаємин в СРСР у 1980-х рр.
26. СРСР в системі міжнародних відносин у 1945 – 1991 рр.
27. Сучасна Росія і її місце у світовому співтоваристві

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ
НОРМАТИВНИЙ КУРС “ІСТОРІЯ РОСІЇ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVIII ст.”

1. Природно-географічні умови Російської Федерації.
2. Перші люди на території Росії.
3. Східні слов'яни.
4. Проблема походження російського народу.
5. Київська Русь в IX – першій половині X ст.
6. Правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого.
7. Феодальна роздробленість Київської Русі. Володимир Мономах.
8. Утворення Володимиро-Суздальського князівства.
9. Правління Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського.
10. Початок об'єднання земель Північно-Східної Русі навколо Москви. Іван Калита та Дмитро Донський.
11. Внутрішня і зовнішня політика великих князів Московських Івана III та Василя III.
12. Культура Московської держави у XV ст.
13. Іван IV Грозний і його доба.
14. Правління Федора Івановича.
15. Борис Годунов.
16. Смути в Московській державі.
17. Правління Михайла Федоровича Романова та Олексія Михайловича.
18. Культура Московської держави у XVI – середині XVII ст.
19. Повстання Степана Разіна.
20. Економічний розвиток Росії в другій чверті XVIII ст.
21. Московське царство наприкінці XVII ст.
22. Зовнішня політика Петра I.
23. Внутрішня політика Петра I.
24. Російська культура наприкінці XVII – в першій чверті XVIII ст.
25. Епоха дворцових переворотів.
26. Зовнішня політика спадкоємців Петра I.
27. Культура Росії в 1725 – 1762 рр.
28. Передумови правління Катерини II.
29. Реформи Катерини II.
30. Повстання Омеляна Пугачова.
31. Зовнішня політика Росії за часів правління Катерини II.
32. Російська культура часів Катерини II.
33. Внутрішня і зовнішня політика Павла I.

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ
НОРМАТИВНИЙ КУРС “ІСТОРІЯ РОСІЇ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.”

1. Реформи Олександра І.
2. Вітчизняна війна 1812 р.
3. Зовнішня політика Росії в 1800 – 1825 рр.
4. Діяльність декабристів. Повстання 1825 р.
5. “Золотий вік” російської культури.
6. Внутрішня політика Миколи І. Уваровщина.
7. Соціально-економічний розвиток Росії в 1825 – 1856 рр.
8. Громадсько-політичний рух в Росії в середині ХІХ ст.
9. Кримська війна.
10. Російська культура першої половини ХІХ ст.
11. Реформи 60 – 70-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії і скасування кріпосного права.
12. Суспільно-політичні рухи та таємні гуртки в Російській імперії.
13. Зовнішня політика Російської імперії в другій половині ХІХ ст.
14. Загострення національних і соціальних протиріч у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
15. Революція в Росії в 1905 – 1907 рр.
16. Перші політичні партії.
17. Діяльність Державної Думи.
18. Реформи Петра Столипіна.
19. Участь Росії в Першій світовій війні.
20. Лютнева революція 1917 р. і повалення самодержавства.
21. Прихід до влади більшовиків у жовтні 1917 р.
22. Громадянська війна в Росії.
23. Політика “воєнного комунізму” і створення СРСР.
24. Голод 1920 – 1921 рр.
25. “Нова економічна політика”.
26. Становлення тоталітарної системи в СРСР і культу особи Сталіна.
27. Колективізація та індустріалізація в Радянському Союзі.
28. Голод 1932 – 1933 рр. в СРСР.
29. Російська культура в 1917 – 1939 рр.
30. Зовнішня політика СРСР в 1922 – 1939 рр.
31. Становище в СРСР напередодні війни. Пакт Молотова – Ріббентропа.
32. Приєднання Західної України та Білорусії, Прибалтики, радянсько-фінська війна.
33. Радянсько-німецька війна в 1941 – 1942 рр.
34. Корінний перелом у Другій світовій війні – Сталінградська битва, битва на Курській дузі.
35. Радянсько-німецька війна в 1944 – 1945 рр. і перемога СРСР.
36. Наслідки Другої світової війни для Радянського Союзу та світу.
37. Посилення тоталітаризму в СРСР у повоєнні роки. Нові репресії.
38. Реформи Микити Хрущова.
39. Зовнішня політика СРСР у 1953 – 1963 рр.

40. “Хрущовська відлига” у галузі культури.
41. Внутрішня політика СРСР за часів Л. І. Брежнєва.
42. Зовнішня політика Радянського Союзу у 1964 – 1981 рр.
43. Криза політичного ладу в СРСР у 1981 – 1985 рр.
44. Внутрішня політика М. Горбачова. Перебудова.
45. Спроба реформ державного устрою і ДКНС.
46. Парад суверенітетів та розпад Радянського Союзу.
47. Російська культура в 1945 – 1991 рр.
48. Російська Федерація за часів Бориса Єльцина.
49. Внутрішня і зовнішня політика Російської Федерації в роки президентства Володимира Путіна.
50. Росія на сучасному етапі.
51. Російсько-українські відносини в 1991 – 2009 рр.
52. Сучасна російська культура.

**КВАЛІФІКАЦІЙНІ ЗАВДАННЯ
З КУРСУ “ІСТОРІЯ РОСІЇ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО КІНЦЯ XVIII ст.”**

Завдання № 1

1. Охарактеризуйте правління Івана IV Грозного.
2. Російська культура першої половини XVI ст.
3. Дайте характеристику документу:
Руська Правда Ярослава Мудрого.
4. Поясніть значення терміну – “фаворит”.
5. Вкажіть дату ліквідації золотоординського ярма.

Завдання № 2

1. Охарактеризуйте правління Івана III.
2. Російська культура в першій половині XVIII ст.
3. Дайте характеристику документу:
Судебник 1555 р.
4. Поясніть значення терміну – “імператор”.
5. Вкажіть роки правління Петра I.

Завдання № 3

1. Охарактеризуйте правління Катерини II.
2. Боротьба Північно-Східної Русі з татаро-монголами.
3. Дайте характеристику документу:
Табель про ранги Петра I.
4. Поясніть значення терміну – “дворянин”.
5. Вкажіть роки правління Івана IV Грозного.

Завдання № 4

1. Охарактеризуйте правління Петра I.
2. Російська культура XIV – XV ст.
3. Дайте характеристику документу:
Андрусівський мирний договір.
4. Поясніть значення терміну – “холоп”.
5. Вкажіть дату першої письмової згадки про Москву.

Завдання № 5

1. Охарактеризуйте правління Єлизавети Петрівни.
2. Російська культура другої половини XVIII ст.
3. Дайте характеристику документу:
Петербурзькі конвенції 1772, 1793 і 1795 рр.
4. Поясніть значення терміну – “ярлик”.
5. Вкажіть дату приєднання України до Росії.

Завдання № 6

1. Охарактеризуйте правління Олексія Михайловича Романова.
2. Російська культура XVII ст.
3. Дайте характеристику документу:

Грамота Катерини II про права російському дворянству.

4. Поясніть значення терміну – “Семибоярщина”.

5. Коли відбувалася російсько-турецька війна, що завершилася підписанням Кучук-Кайнарджійського мирного договору?

Завдання № 7

1. Проаналізуйте правління Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського.

2. Охарактеризуйте правління Бориса Годунова та Смуту у Московській державі.

3. Прокоментуйте документ:

Грамота Катерини II про права російським містам.

4. Поясніть значення терміну – “поміщик”.

5. Вкажіть дату проголошення Росії імперією.

Завдання № 8

1. Охарактеризуйте епоху дворцевих переворотів у Росії.

2. Російська культура другої половини XVI ст.

3. Прокоментуйте документ:

Вічний мир.

4. Поясніть значення терміну – “Опричнина”.

5. Вкажіть дату Полтавської битви.

Завдання № 9

1. Проаналізуйте правління Анни Іванівної.

2. Охарактеризуйте передумови, перебіг та наслідки повстання Омеляна Пугачова.

3. Прокоментуйте документ:

Грамота Катерини II про права російським містам.

4. Поясніть значення терміну – “посад”.

5. Вкажіть дату початку правління династії Романових.

Завдання № 10

1. Проаналізуйте українсько-російські відносини у 1654 – 1709 рр.

2. Охарактеризуйте передумови, перебіг та наслідки повстання Степана Разіна.

3. Прокоментуйте документ:

Ясський мирний договір.

4. Поясніть значення терміну – “Смута”.

5. Вкажіть дату правління Катерини II.

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ЗАВДАННЯ З КУРСУ “ІСТОРІЯ РОСІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.”

Завдання № 1

1. Охарактеризуйте правління Миколи І.
2. Російська культура другої половини ХІХ ст.
3. Дайте характеристику документу:
Указ Олександра І про вільних хліборобів.
4. Поясніть значення терміну – “холодна війна”.
5. Вкажіть дату ліквідації кріпацтва в Росії.

Завдання № 2

1. Охарактеризуйте правління Олександра І.
2. Російська культура в першій половині ХІХ ст.
3. Дайте характеристику документу:
Руська Правда П. Пестеля.
4. Поясніть значення терміну – “імператор”.
5. Вкажіть дати Вітчизняної війни російського народу проти Наполеона.

Завдання № 3

1. Охарактеризуйте правління Миколи ІІ.
2. Зовнішня політика СРСР у 1945 – 1991 рр.
3. Дайте характеристику документу:
Декрет про землю В. Леніна.
4. Поясніть значення терміну – “дворянин”.
5. Вкажіть дату початку німецько-радянської війни.

Завдання № 4

1. Охарактеризуйте правління Олександра ІІ.
2. Російська культура у 1945 – 1991 рр.
3. Дайте характеристику документу:
Конституція М. Муравйова.
4. Поясніть значення терміну – “народники”.
5. Вкажіть роки правління Л. Брежнєва.

Завдання № 5

1. Охарактеризуйте становище СРСР у 20-30-х рр. ХХ ст.
2. Російська культура у 1991 – 2009 рр.
3. Дайте характеристику документу:
Тези виступу М. Хрущова на ХХ з’їзді КПРС.
4. Поясніть значення терміну – “роки застою”.
5. Вкажіть дату завершення німецько-радянської війни.

Завдання № 6

1. Охарактеризуйте правління М. Горбачова.
2. Російська культура на початку ХХ ст.
3. Дайте характеристику документу:
Положення Олександра ІІ.

4. Поясніть значення терміну – “хрущовська відлига”.
5. Коли відбувалася Громадянська війна в Росії?

Завдання № 7

1. Проаналізуйте діяльність декабристських організацій та хід повстання 14 грудня 1825 р.
2. Охарактеризуйте внутрішню політику більшовиків у 1917 – 1924 рр.
3. Прокоментуйте документ:
Конституція Російської Федерації.
4. Поясніть значення терміну – “тимчасовозобов’язані”.
5. Вкажіть дату приєднання до СРСР Західної України і Західної Білорусії.

Завдання № 8

1. Охарактеризуйте зовнішню і внутрішню політику Б. Єльцина.
2. Російська культура другої половини XIX ст.
3. Прокоментуйте документ:
Маніфест Олександра II про скасування кріпацтва від 19 березня 1861 р.
4. Поясніть значення терміну – “колективізація”.
5. Вкажіть дату створення Радянського Союзу.

Завдання № 9

1. Проаналізуйте зовнішню політику Російської імперії у другій половині XIX ст.
2. Охарактеризуйте внутрішню політику Й. Сталіна у 1929 – 1953 рр.
3. Прокоментуйте документ:
Пакт Молотова – Ріббентропа.
4. Поясніть значення терміну – “воєнний комунізм”.
5. Вкажіть дату розпаду СРСР.

Завдання № 10

1. Охарактеризуйте зовнішню і внутрішню політику В. Путіна.
2. Російська культура у 1917 – 1941 рр.
3. Прокоментуйте документ:
Декрет про мир.
4. Поясніть значення терміну – “індустріалізація”.
5. Вкажіть роки правління Миколи I.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Абсолютизм (абсолютна монархія) – форма державного правління за якої монарху належить необмежена верховна влада (Див. Самодержавство).

Адміністративно-територіальний поділ – система територіальної організації держави, на основі якої створюються і функціонують органи державної влади та управління. У Російській Федерації адміністративно-територіальні одиниці – краї, області та райони.

Анархізм (похідне від – Анархія) – громадсько-політична течія, яка виступає за негайну ліквідацію будь-якої форми державної влади. Значний внесок у розвиток ідей анархізму зробили М. Бакунін, П. Кропоткін. Ідеї анархістів мали вплив на теорію і практику діяльності російських народників у 1870-х рр., відобразилися в групах анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів під час російської революції 1905-1907 рр. та Громадянської війни (Н. Махно).

Антанта – “Сердечна угода”, союз Великобританії, Франції та Росії спрямований проти Німеччини та її союзників. Антанта була оформлена низкою взаємних домовленостей у 1904 – 1907 рр. Впродовж Першої світової війни до неї приєднувалися нові учасники, серед яких були Італія, Японія та США. Всього Антанта об’єднувала у 1918 р. понад 20 держав. Росія вийшла з Антанти проголошенням Декрету про мир у жовтні 1917 р. та укладенням сепаратного мирного договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною у лютому 1918 р.

Антигітлерівська коаліція – союз держав та народів, який виник на початку Другої світової війни проти блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. До коаліції увійшли СРСР, США, Великобританія, Франція та Китай. Поступово до них приєднувалися нові країни – Югославія, Польща, Чехословаччина та інші. До кінця війни у складі коаліції налічувалося понад 50 держав.

Арсенал – приміщення для зберігання, ремонту і комплектування зброї та боєприпасів. Найстаріший російський арсенал – Оружейна палата у Москві. Зараз назву “Арсенал” за традицією носять окремі машинобудівні заводи.

Археологія – наука, яка вивчає історію людства по матеріальних залишках життя і діяльності людей – речових (археологічних) пам’ятках. Вивчає окремі предмети (знаряддя праці, посуд, зброю, прикраси) та цілі комплекси (поселення, скарби, могильники), знайдені у ході археологічних розкопок.

Архів – 1) установа, чи її частина, у якій зберігаються документи; 2) сукупність документів, що виникли в результаті діяльності установ, підприємств, окремих осіб.

Баскаки – представники великих монгольських ханів на завойованих землях. В руських князівствах у другій половині XIII – на початку XIV ст. контролювали діяльність місцевої влади.

Батраки – наймані сільськогосподарські робітники, зазвичай збіднілі селяни.

Бей (бек, бег) – у тюркських народів Середньої Азії і Закавказзя титул землевласника.

Білий рух – збірна назва політичних рухів, організацій та військових формувань, що протистояли радянській владі у роки Громадянської війни. Походження терміну пов'язано із традиційною символікою білого кольору, як кольору прихильників законного правопорядку. Основа Білого руху – офіцери колишньої царської армії, керівна і військова верхівка (М. Алексеев, П. Врангель, А. Денікін, О. Корчак, Л. Корнілов, Є. Міллер, М. Юденич).

Берестяні грамоти – давньоруські листи і документи XI – XV ст., видряпані на березовій корі (бересті). У 1951 – 2010 рр. майже тисячу берестяних грамот було знайдено у Новгороді, по кілька у Смоленську, Старій Русі, Пскові, Вітебську, Твері, Москві. Це унікальне джерело з історії давньоруської мови, соціально-економічних та політичних відносин.

Бобилі – бідне, іноді бездомне, залежне населення в Московській державі XV – на початку XVIII ст. Несли скорочені феодалні повинності. З введенням подушного податку прирівняні до селян. У переносному значенні – жебраючі, бездомні, самотні люди.

Більшовики – представники політичної течії в РСДРП (з квітня 1917 р. самостійна політична партія), очолювані В. Леніним (Див. Комуністична партія Радянського Союзу). Термін виник на 2-му з'їзді РСДРП у 1903 р. після того як під виборів керівництва партії прихильники Леніна одержали більшість голосів (тому і більшовики). А їх противники – меншість (меншовики). У 1917 – 1952 рр. слово більшовики входило в офіційну назву партії – РСДРП(б), РКП(б). ВКП(б). XIX з'їзд партії у 1952 р. прийняв постанову про перейменування її на КПРС.

Бояри – вищий стан феодалів. У часи Київської Русі – нащадки родоплемінної знаті, старші дружинники княжого війська. У період роздробленості – заможні і впливові феодали. У Новгородській республіці фактично керували державою. З XIV ст. їхні права поступово обмежувалися князями. З XV в Московській державі – вищі чини служилих людей “по отечеству”, перші особи Боярської думи, займали головні адміністративні, судові і військові посади, керували наказами, були воєводами. Звання скасоване Петром I на початку XVIII ст. у зв'язку з ліквідацією Боярської думи і процесом реорганізації дворянства.

Боярська дума – 1) в часи Київської Русі рада при князі членів військової дружини, найближчих родичів та ін.; 2) в часи роздробленості – рада знатних васалів при князі; 3) в Московській державі – постійний станово-представницький орган аристократії при великому князі (царі) дорадчого характеру, обговорював питання внутрішньої і зовнішньої політики.

Братства – національно-релігійні і просвітницькі громадські організації XVI – XVIII ст. при православних церквах Білорусії, України, Литви. Боролися проти насильницького насадження католицизму серед православного населення Речі Посполитої. Відкривали школи, друкарні, колегіуми.

Бурлаки – наймані робітники в Росії у XVI – XIX ст., перетягували річкові кораблі руками за допомогою мотузок та весел. Набиралися переважно з оброчних селян нечорноземних губерній.

Варяги – збірна назва скандинавів у давньоруських джерелах. Термін виник наприкінці IX – на початку X ст. Були найманцями на військовій службі у давньоруських князів, займалися торгівлею на шляху “із варяг у греки”. Терміном варяги у XI – XIII ст. назвали всіх іноземців.

Великий князь – 1) звання старшого князя династії Рюриковичів; титул правителя Володимирського великого князівства в XII – XV ст., частина царського титулу; 2) у Російській імперії – титул члена імператорської родини, близького родича імператора чи імператриці; 3) частина повного титулу російського імператора (“великий князь фінляндський” тощо).

Відлига – поширене визначення змін у соціальному та культурному житті СРСР, що розпочалися після смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.). Термін вперше вжито в повісті І. Єренбурга. Період відлиги характеризувався пом’якшенням політичного режиму, початком процесу реабілітації жертв масових репресій 1930-х – початку 1950-х рр., розширенням прав і свобод громадян, деяким послабленням ідеологічного контролю в галузі культури та науки. Важливу роль у цих процесах відіграв XX з’їзд КПРС, який засудив “культ особи Сталіна”. Відлига сприяла зростанню соціальної активності у суспільстві.

Відрізки – частина земель, якими користувалися селяни, відрізані у ході аграрної реформи 1861 р. на користь поміщика.

Відробітки – робота селян своїм інвентарем і худобою в поміщицьких господарствах за взятю в оренду землю, грошові чи продовольчі позики. Система відробітків одержала поширення після скасування кріпацтва у ході реформи 1861 р.

Віче – народні збори в Київській Русі в X – XVI ст. Вирішували питання війни і миру, запрошували і виганяли князів, приймали закони, уклали договори з іншими землями. У Новгороді складалося з вузького станового кола бояр і заможних людей. У Північно-Східній Русі керувалося великокняжою владою.

Восвода – військовий керівник, правитель у слов’янських народів. В часи Київської Русі з X ст. У Московській державі – керівник полку, загону (кінець XV – початок XVIII ст.), міста (середина XVI ст. – 1775 р.), провінції (1719 – 1775 рр.).

Восний комунізм – внутрішня політика Радянської держави в умовах Громадянської війни. Була спробою подолання економної кризи диктаторськими методами, опираючись на теоретичні уявлення про можливості безпосереднього запровадження комунізму. Основний зміст: націоналізація всієї великої та середньої промисловості і більшої частини дрібних підприємств; продовольча диктатура, продрозверстка, прямий товарообмін між містом і селом; заміна приватної торгівлі державним розподілом продуктів за класовою ознакою (карткова система); загальна

трудова повинність; зрівняння в оплаті праці; військово-наказна система керівництва всім життям суспільства. Нереалістичність політики “воєнного комунізму”, викликані нею багато численні виступи робітників і повстання селян змусили керівництво більшовиків запровадити у 1921 р. нову економічну політику.

Волюсть – адміністративно-територіальна одиниця. В часи Київської Русі – вся територія князівства (землі); на пів самостійний уділ; сільська територія, підкорена місту. З кінця XIV ст. – частина повіту. З 1861 р. – одиниця селянського самоуправління. Ліквідована під час адміністративно-територіальної реформи 1923 – 1929 рр.

Вільні хлібороби – селяни, звільнені від кріпацтва разом із землею за Указом Олександра I 1803 р., на основі добровільної угоди з поміщиками. До середини XIX ст., в результаті цього указу, було звільнено 151 тис. чоловіків.

Вотчина – вид земельної власності (спадкове сімейне чи корпоративне володіння). Виникла в X – XI ст. (княжа, боярська, монастирська), у XIII – XV ст. головна форма землеволодіння. З кінця XV ст. існувала поряд з помістям, з яким злилася на початку XVIII ст. в один вид – маєток чи помістя (имение). Як правило, ділилася на панське господарство (домен) і селянські тримання.

Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК) створена в грудні 1917 р. в Петрограді. Очолював Ф. Дзержинський. З березня 1918 р. діяла в Москві. Розташовувалася на вулиці Велика Луб’янка. У 1918 р. створені місцеві органи ВЧК: губернські, повітові, транспортні, фронтові і армійські ЧК. ВЧК проводила масові жорстокі репресії, в основному за класовою ознакою, реалізуючи т.зв. червоний терор. У 1922 р. реорганізована у Державне політичне управління (ДПУ).

Гвардія – відбірна привілейована частина військ. Створена Петром I в 1690-х рр. – Преображенський та Семеновський полки. На початку XX ст. складалася з 13 піхотних, 4 стрілецьких, 14 кінних полків та інших частин. У 1918 р. ліквідована. У роки Другої світової війни звання гвардійських присвоювалося військовим частинам, кораблям, з’єднанням Червоної Армії, що відзначилися у боях.

Гетьманщина – 1) напівофіційна назва Лівобережної України разом з Києвом у складі Росії у 1667 – 1764 рр., керувалася гетьманом, користувалася правами автономії; 2) назва режиму гетьмана П. Скоропадського в Україні в квітні-грудні 1918 р.

ГКЧП (ДКНС) – Державний комітет з надзвичайного стану.

ГОЕЛРО план, розроблений у 1920 р. Державною комісією з електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Розрахований на 10-15 років. Передбачав реконструкцію економіки країни на основі електрифікації (будівництва великих підприємств, створення 30 районних електростанцій, в тому числі 10 ГЕС, загальною потужністю 1,75 млн. кіловат). В основному виконаний до 1931 р.

Губернія – основна адміністративно-територіальна одиниця в Росії у XVIII – на початку XX ст. Перші 8 губерній були створені Петром I у 1708 р. Губернія поділялася на повіти (уезды). Окремі губернії об'єднувалися у генерал-губернаторства. До 1917 р. налічувалося 78 губерній. У 1923 – 1929 рр. замість губерній створено краї та області.

ГУЛАГ (Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення) – у 1934 – 1956 рр. підрозділ НКВС (МВС), що керував системою виправно-трудових таборів (ИТЛ). Спеціальні управління ГУЛАГу об'єднували багато ИТЛ у різних регіонах країни: Карагандинський ИТЛ, Даль строй НКВС СРСР, Соловецький ИТЛ, Воркутинський ИТЛ, Норильський ИТЛ та ін.. В таборах були встановлені надзвичайно важкі умови, застосовувалися суворі покарання за найменші порушення режиму, панувала висока смертність від голоду, хвороб, виснажливої праці. Ув'язнені безоплатно працювали на будівництві каналів, доріг, залізниць, промислових об'єктів на Крайній Півночі, Далекому Сході тощо. Після публікації книги О. Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ” у 1973 р. термін “ГУЛАГ” став синонімом таборів і тюрем НКВС, тоталітарного режиму в цілому.

Данина – натуральні чи грошові побори з підкорених народів. Відома в Київській Русі з IX ст. У XI – XIII ст. означало податок. Спочатку розміри данини не фіксувалися. У XIII – XV ст. данина збиралася з руських князівств на користь Золотої Орди.

Двадцятип'ятитисячники – робітники промислових центрів СРСР (переважно комуністи і комсомольці), направлені за постановою ЦК ВКП(б) в села на початку 1930 р. для прискореного проведення колективізації.

Двірцевих переворотів епоха – традиційна назва у російській історіографії періоду з 1725 по 1762 р., коли в Російській імперії зміна влади відбувалася переважно шляхом дворцевих переворотів, які здійснювали дворянські угруповання з допомогою дворянських полків. У 1725 р. О. Меншиков захопив владу для Катерини I; в 1727 р. Долгорукови домоглися від Петра II заслання Меншикова; в 1740 р. гвардія скинула Е. Бірона; в 1741 р. Єлизавета Петрівна скинула малолітнього імператора Івана VI Антоновича; у 1762 р. Катерина II скинула свого чоловіка Петра III.

Дворяни – один із найвищих прошарків російського суспільства поряд із духовенством. Володіли закріпленими у законах правами і привілеями, що передавалися в спадщину. Основою економічного і політичного впливу дворян була власність на землю. У Росії виникло у XII – XIII ст. як нижча частина військово-служилого стану. З XIV ст. дворяни одержували за службу землю. За часів Петра I завершилося становлення дворянства, яке поповнювалося вихідцями з інших станів внаслідок просування на державній службі згідно Табелю про ранги. У 1762 р. дворяни домоглися звільнення від обов'язкової військової і цивільної державної служби, запровадженої Петром I. Дворяни не піддавалися фізичним покаранням, звільнялися від рекрутської повинності, особистих податків. Жалувана грамота дворянству надана Катериною II у 1785 р. встановлювала значну кількість привілеїв,

запроваджувала дворянське самоврядування. Дворянство було ліквідовано в результаті приходу до влади більшовиків у 1917 р.

Демократія – грецькою “влада народу” – вид політичного устрою держави чи політичної системи суспільства, за якого єдиним легітимним джерелом влади у державі є народ. Демократія – це обов’язково: виборність органів влади, поділ державної влади на три гілки законодавчу, виконавчу та судову, підпорядкування меншості більшості, захист прав меншості, наявність політичних прав і свобод.

Депортація – примусове вигнання, заслання. В СРСР у період Другої світової війни депортації зазнавали багато народів (інгуші, калмики, кримські татари, німці, чеченці). У 1989 р. З’їзд народних депутатів СРСР визнав депортацію цих народів незаконною.

Держава – 1) сукупність людей, території, на якій вони проживають, та суверенної у межах даної території влади; 2) організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою правових норм спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян.

Державні селяни – у XVIII – першій половині XIX ст. стан, створений із колишніх чорносотенних селян, половників, однодворців та ін. Проживали на державних землях, виконували повинності на користь держави, вважалися особисто вільними. На 1861 р. складала біля 45 % всіх селян Російської імперії.

Дисиденти – з латинської мови “незгідні” – 1) в Речі Посполитій, де панівною релігією був католицизм, дисидентами були віруючі християни інших віросповідань, у переносному значенні – інакомислячі; 2) назва учасників руху проти тоталітарного режиму в СРСР з кінця 1950-х рр.. Дисиденти у різних формах виступали за дотримання прав і свобод людини і громадянина, проти переслідування інакомисльців, протестували проти введення радянських військ у Чехословаччину (1968 р.) та Афганістан (1979 р.). Зазнавали репресій зі сторони влади.

Дружина – загін воїнів об’єднаних навколо вождя, згодом князя, привілейована частина суспільства. Озброєні загопи на чолі з князями у епоху Київської Русі брали участь у війнах, управлінні князівством, особистим господарством князя. Поділялися на “старшу дружину” – найбільш знатні і близькі особи (“княжі мужі”) і “молодшу дружину” – “гридні” та “отроки”. В кінці XII ст. дружину замінив т. зв. двір.

Дума – 1) назва представницьких виборних установ (Державна дума) чи органів міського самоврядування (міська дума), 2) збори, нарада бояр, земських виборних при великому князю московському чи царю (Боярська дума, Земська дума).

Дяк – 1) помічник священика під час богослужіння; 2) чин урядової адміністрації, керував роботою місцевих установ і приказів (начальник приказу чи його помічник. З XV ст. – землевласники. У XVI – XVII ст. – у складі думних чинів; 3) у XVIII ст. начальник і діловод канцелярій різних відомств.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену (“Товариство Ісуса”), заснованого у 1534 р. у Парижі Ігнатієм Лойвою. Для ордену єзуїтів характерні жорстка дисципліна, централізація, суворе підпорядкування керівнику ордену і Папі Римському. Спроби єзуїтів проникнути до Росії переслідувалися. У 1719 р. Петро I видав указ на вигнання їх з країни. Відновили свою діяльність за часів Катерини II на території Литви і Білорусії. У 1820 р. їхня діяльність на території Російської імперії була знову заборонена. У 1992 р. в Російській Федерації було зареєстровано Російське відділення ордену єзуїтів.

Єпископ (з грецької – наглядач) – у Російській православній церкві священнослужитель найвищого ступеня (3-го). Керівник церковно-адміністративної територіальної одиниці (єпархії, митрополії). Єпископи мають внутрішню ієрархію: 1) вікарний єпископ (вікарій); 2) правлячий єпископ; 3) архієпископ; 4) митрополит; 5) екзарх; 6) патріарх.

Єресі (з грецької – особливе віровчення) – течії у християнстві, що відхиляються від офіційної церковної доктрини. На території Росії існували з XI ст. відомі новгородсько-псковська, новгородсько-московська єресі та ін.

Жалувана грамота – документ, який видавався найвищою владою в Росії (великим князем, царем, імператором) про надання певних прав чи привілеїв окремим особам, монастирям (з XII ст.) чи групам населення (з XVII ст.). Надзвичайно важливе значення мали законодавчі акти XVIII ст. – Жалувані грамоти Катерини II дворянству (1785 р.) та містам (1785 р.).

Життя святих – життєписи духовних і світських осіб, канонізованих Російською православною церквою. Перші життя святих – повчальні сказання про християнських мучеників. В Київській Русі були відомі спочатку у вигляді перекладів. Перші оригінальні руські життя святих виникли наприкінці XI ст. (житіє княгині Ольги, князів Бориса і Гліба, Володимира I Св’ятославича, “Житіє Феодосія Печерського”). Пізніше життя святих об’єднувалися у спеціальні збірники: Четьї Мінеї, синаксарії, патерики.

Закупи – категорія залежного населення на Русі. Закупам ставали розорені общинники, які одержували від землевласника ділянку землі і сільськогосподарський інвентар. Кабальні закупи в обмін на “купу” (допомогу грошима чи товарами) зобов’язані були працювати у маєтку господаря. Згадуються у розширеній редакції руської Правди.

Заповідні роки – наприкінці XVI ст. роки, під час яких заборонялося (ставилася заповідь) переходити селянам від одного феодала до іншого. Окрім заповідних років такий перехід дозволявся в Юріїв день – 26 листопада.

Захребетники – у XV – XVII ст. категорія залежних людей, що не мали власного господарства і що жили і працювали у дворах селян і посадських людей.

Земські собори – найвищі станово-представницькі установи із дорадчими функціями у середині XVI – наприкінці XVII ст. Склалися із членів Священного собору (архієпископи, єпископи та ін. разом з митрополитом, а з 1589 р. – патріархом), Боярської думи, Государевого двору, виборних від міських дворян і посадських людей. Земські собори розглядали найважливіші загальнодержавні закони (вибрання на царство, приєднання нових територій, запровадження панщини, прийняття найважливіших законів і т. п.). Перший Земський собор скликаний в 1549 р. Земський собор 1613 р. вибрав на царство Михайла Федоровича Романова. У 1613 – 1622 рр. засідали безперервно, у 1632 – 1653 рр. скликалися порівняно рідко. У зв'язку із еволюцією державного устрою Росії до абсолютизму втратили своє значення. Останній Земський собор скликався у 1683-1684 рр.

Земства – виборні органи місцевого самоврядування. Запроваджені Земською реформою 1864 р. Розпорядчими органами земств були губернські та повітові земські збори, депутати (“гласні”) вибиралися по 3 куріях (повітові землевласники, власники міської нерухомості та представники сільських общин); виконавчі органи влади – губернські і повітові управи; діяли під контролем влади (Міністерство внутрішніх справ та губернатори мали право скасовувати їхні рішення). Контроль уряду було посилено у 1890 р. зі створенням губернських присутніх по земських справах. Земства вирішували питання народної освіти, охорони здоров'я (створили мережу шкіл, лікарень, фельдшерських пунктів, аптек), будівництвом доріг, сприяли розвитку сільського господарства (діяльність агрономів, склади машин, посівного матеріалу), кустарних промислів. У ході Першої світової війни земства створили Всеросійський земський союз. У 1918 р. ліквідовані декретом радянського уряду.

Земщина – основна частина території Московської держави з центром у Москві, не включені до опричнини Іваном IV Грозним. Управління в ній здійснювали Боярська дума і прикази.

Золота Орда – держава створена в ході монгольських завоювань у 40-х рр. XIII ст. ханом Батием. Інша назва – “Улус Джучі”. До складу Золотої Орди входили степи Східної Європи, Казахстану та Західного Сибіру, Крим, Північний Кавказ, Волзько-Камська Болгарія, Північний Хорезм. Васалом Золотої Орди був “Руський улус” (Північно-Східна Русь). Його землі зберігали автономію, старі княжі династії та християнство. Столицею Золотої Орди було місто Сарай-Бату, а з початку XIV ст. Сарай-Берке. У XV ст. Золота Орда розпалася на Велику Орду, Сибірське, Казанське, Астраханське, Кримське та ін. ханства.

Ізба – центральні державні установи (Посольська ізба, Помісна ізба), з середини XVI ст. у назві замінена на прикази.

Ізгої – в XI – XII ст. особи, які вийшли зі своєї соціальної групи (селяни, які вийшли з общини, вільновідпущеники, тощо). Ізгоями були і окремі князі з династії Рюриковичів.

Імператор – титул деяких монархів, що означає більш високий ранг в порівнянні з королем; правитель імперії. Прийнятий Петром I 22 жовтня 1721 р. Саме тоді Росія була проголошена імперією. Імператор володів верховною самодержавною владою (з 1906 р. – законодавчою владою разом із Державною Думою та Державною радою), офіційно титулувався “Ваша імператорська величність” (скорочено – “Государ”). Титул імператора в Росії ліквідовано в результаті лютневої революції 1917 р. На сьогодні в світі титул імператора носить лише правитель Японії.

Імперія (від латинського слова “*imperium*” – військова влада) — первісно у Римі це форма управління державою, яка нагадує військову владу (єдиний керівник – імператор, накази якого всі повинні виконувати без заперечень). Імперія у Римі і виникла у результаті того, що військові захопили владу. Загалом імперією називають монархічну державу, керівник якої носить титул імператора. Росія була імперією у 1721 – 1917 рр.

Індустріалізація – процес створення великого машинобудування і перехід з цієї причини від аграрного до індустріального суспільства. В Росії індустріалізація успішно розвивалася з кінця XIX ст. З 1929 р. індустріалізація здійснювалася шляхом насильства і примусу, за рахунок зниження рівня життя більшості населення, експлуатації селян.

Інородці – офіційна назва у XIX – на початку XX ст. низки народів (киргизи, калмики, буряти, якути та ін.), переважно кочових, що проживали на території Казахстану та Сибіру. Згідно з уставом про управління іноземцями (1822 р.) справами іноземців керували іноземці управи.

Історія (з грецької – розповідь про минуле, про вже відоме) – 1) процес розвитку природи і суспільства; 2) історична наука, комплекс гуманітарних наук, що вивчають минуле людства у всій його повноті та розмаїтості. Складається із всесвітньої історії та історії окремих країн і народів.

Каган – титул правителя держави у стародавніх тюрків (аварів, печенігів, хозарів). Вживався поряд з титулом князя у східних слов'ян у IX ст., а з XIII ст. – у монголів.

Каторга – особливий вид покарання за кримінальні та політичні злочини. Поєднувала позбавлення волі з особливо суворим режимом і примусом каторжників до важкої фізичної праці. В Росії виникла на початку XVIII ст. Праця каторжників використовувалася під час будівництва фортець, флоту, на рудниках, золотих копальнях. Наприкінці XIX – на початку XX ст. існувала у вигляді системи центральних каторжних тюрем.

Князівство – суверенні і васальні держави і державні утворення на чолі з князями. Виникли у східних слов'ян, ставши основою державності. Київська Русь була своєрідною федерацією князівств, що визнавали верховну владу Києва. В процесі її розпаду у XII ст. виникла низка незалежних князівств. Для означення великих держав вживався термін “велике князівство” – наприклад “Велике князівство Московське” (1272 – 1547 рр.). В Російській імперії у 1809 – 1917 рр. Великим князівством називалася Фінляндія.

Князь – 1) вождь племені чи союзу племен у східних слов'ян, керівник держави, окремого удільного князівства; 2) заслужений спадковий дворянський титул; з XVIII ст. жалувався імператором за особливі заслуги. Співвідноситься з титулами у Західній Європі – герцог, принц.

Колективізація сільського господарства в СРСР – політика радянського державного і партійного керівництва наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., спрямована на масове створення колективних господарств (колгоспів). Колективізація супроводжувалася ліквідацією одноосібних господарств, проводилася форсованими методами із застосуванням насильства і репресій щодо селянства, масовими депортаціями заможних селян із конфіскацією їхнього майна і передачею його в подальшому колгоспам.

Комінтерн (Комуністичний Інтернаціонал) – міжнародна організація, об'єднувала комуністичні партії різних країн. Створений у 1919 р. за ініціативою керівництва РКП(б). Розпущений у 1943 р.

Конституція – головний закон держави. Вона визначає державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права й обов'язки держави, суспільства та громадян. Інші закони держави, як правило спираються на конституцію. Перша конституція в Росії прийнята в 1918 р. У 1924, 1936, 1977 р. були прийняті різні варіанти конституції СРСР. Діюча сьогодні конституція Російської Федерації була прийнята на всенародному референдумі 12 грудня 1993 р.

Кормління – система утримування посадових осіб (намісників, волостелей) за рахунок місцевого населення. Ліквідована Іваном IV Грозним у ході Земської реформи.

Кремль – центральна частина міст Московської держави, обнесена фортечними мурами з вежами; комплекс оборонних споруд, церков та палаців. Кремль розташовувався на підвищенні, зазвичай на березі річки чи озера і був ядром міста, визначав його силует та планування. Кремлі збереглися у Новгороді, Пскові, Тулі, Нижньому Новгороді, Смоленську, Москві.

Кривава неділя – 9 січня 1905 р. – день розстрілу урядовими військами мирної демонстрації петербурзьких робітників (понад 140 тис.) до Зимового палацу з петицією до імператора Миколи II. Більше 1 тис. осіб було вбито, 2 тис. поранено. Трагедія стала початком революції 1905 – 1907 рр.

Кріпосне право (панщина) – форма залежності селян: прикріплення їх до землі і підкорення судовій владі землевласника. В Росії оформилося в загальнодержавному масштабі Судебником 1497 р., указами XVI – початку XVII ст. про заповітні та урочні роки; остаточно утверджено Соборним уложенням 1649 р. Скасовано аграрною (селянською) реформою 1861 р.

Куркулі (кулаки) – поширена в літературі назва заможних селян. За різними оцінками на початок 20-х рр. XX ст. складали 20 % всіх селянських господарств. У 1913 р. вони виробляли 50 % товарного хліба. В СРСР

куркульство ліквідовано в ході колективізації шляхом конфіскації його майна і депортації сімей заможних селян у віддалені райони країни.

Лавра – назва великого чоловічого православного монастиря, що підпорядковується безпосередньо патріарху, в 1721 – 1917 рр. – Синоду. Відомі лаври – Києво-Печерська (з 1598 р., Київ), Троїце-Сергіївська (з 1744 р., Сергіїв Посад), Олександро-Невська (з 1797 р., Санкт-Петербург), Почаївсько-Успенська (з 1833 р., Почаїв). Керують лаврами архімандрити.

Ленд-ліз (з англійської – позичати, здавати в оренду) – система передачі (у вигляді позики чи оренди) озброєнь, боєприпасів, стратегічної сировини, продовольства та інших матеріалів. Постачання по системі ленд-лізу здійснювали США у країни-союзниці по антигітлерівській коаліції в роки Другої світової війни. В СРСР постачання ленд-лізу велося з листопада 1941 До 1945 р. в Радянський Союз було відправлено 14,8 тис. літаків, понад 7 тис. танків, 8,2 зенітних гармат, 131,6 тис. кулеметів, трактори, автомобілі, мотоцикли, продовольство, одяг та ін.

Літописи – історичні твори, вид розповідної літератури в Східній Європі в XI – XVII ст. Склалися із щорічних записів. Могли складати літописні зводи. Мали як локальний, регіональний характер, так і загальноруський. Збереглися переважно в більш пізніх списках. Літописання найдовше проіснувало на території України – т.зв. козацькі літописи – Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка та ін.

Мануфактура (з латинської мови manus – рука та factura – виготовлення) – підприємство засноване на розподілі праці і ручній ремісничій техніці. Існувала у XVI – XVIII ст. у країнах Західної Європи, а з середини XVII ст. до середини XIX ст. і в Росії.

Місництво – система розподілу службових місць в Московській державі. Склалося в XIV – XV ст. при призначенні на військову, адміністративну і придворну службу з врахуванням походження, службового становища предків людини та її особистих заслуг. Скасоване у 1682 р.

“Москва – III Рим” – політична теорія XV – XVI ст., що утверджувала значення Московської держави як світового політичного і церковного центру. Московські великі князі (згодом царі) проголошувалися спадкоємцями римських і візантійських імператорів. Вперше викладена у листах монаха Філофея до великого князя московського Василя III.

Наділ – земельна ділянка, яка надавалася селянину поміщиком чи державою за виконання різних повинностей (панщини, оброку). Після аграрної реформи 1861 р. перетворилася на общинну чи подвірну селянську власність.

Народники – представники ідейної течії в середовищі радикальної інтелігенції в другій половині XIX ст. Виступали прихильниками “селянського соціалізму” проти панщини та капіталістичного розвитку Росії, за повалення самодержавства шляхом селянської революції. Існували

відгалуження революційних, ліберальних народників, ішутінців, нечаєвці. Частина виступала за терористичні методи діяльності.

Націоналізація – перехід приватних підприємств, банків, земельних ділянок у власність держави. В Росії націоналізація економіки відбувалася у 1917 – 1920 рр.

Нестяжателі – прихильники релігійно-політичної течії наприкінці XV – на початку XVI ст. Проповідували необхідність відмови церкви від “стягання” – придбання земельних та матеріальних цінностей, як такого що суперечило євангельським принципам. Головні ідеологи: Ніл Сорський, Вассіан Косой. Проти нестяжателів виступали йосифляни. Засуджені на церковних соборах 1503 та 1531 рр.

Нігілісти – люди, які заперечують загальноприйняті духовні цінності, моральні норми, форми громадського життя. В Росії термін одержав поширення після написання роману І. Тургенєва “Батьки і діти” у 1862 р.

Нова економічна політика (НЕП) – проголошена весною 1921 р. на X з’їзді РКП(б). Змінила політику “воєнного комунізму”, була розрахована на відновлення народного господарства з наступним переходом до соціалізму. В ході реалізації НЕПу продрозверстка була замінена продподатком, дозволено існування різних форм власності і ринкові відносини. У 1922 – 1924 рр. проведено грошову реформу. З середини 1920-х рр. НЕП почав обмежуватися створенням централізованої системи управління економікою. Фактично припинений у 1929 р.

Норманська теорія – напрям у російській та світовій історіографії, прихильники якого вважають норманів (варягів) творцями державності в Київській Русі. Сформульована на початку XVIII ст. Г. Байєром, Г. Міллером та ін. Норманську теорію заперечували М. Ломоносов, Д. Іловайський, С. Гедеонов та ін.

Оброк – щорічний збір грошей і продовольства з кріпосних селян поміщиком. Продуктовий оброк скасовано в результаті аграрної реформи 1861 р., а грошовий зберігся для тимчасовозобов’язаних селян до 1883 р.

Община – форма соціальної організації. Первісній (родовій) общині притаманна колективна праця і споживання. Для сусідської (територіальної, сільської) общини характерне поєднання індивідуальних та колективних форм власності. Община володіла повним, або частковим самоуправлінням. В Росії була замкнутою становою одиницею, використовувалася для збору податків. Ліквідована у ході реформ П. Столипіна у 1907 – 1911 рр.

Опала – гнів, немилість. В XV – XVIII ст. виступала у формі різних покарань як свідчення недовіри російського правителя до конкретної опальної особи: заборона з’являтися при дворі; домашній арешт; позбавлення нагород і посад, висилка з конфіскацією майна; тюремне ув’язнення; смертна кара.

Ополчення – військове формування, яке створювалося з вільних селян, дворян, міщан в період ворожих нашеств.

Опричнина – 1) система заходів Івана IV Грозного у 1565 – 1572 рр. для боротьби з можливою зрадою у середовищі знаті – масові репресії, страти,

земельні конфіскації; 2) назва уділу Івана IV Грозного у 1565-1572 рр. з особливою територією, військом і державним апаратом; 3) окреме удільне володіння жінок з великокняжої сім'ї.

Орда – у тюркських і монгольських племен спочатку військово-адміністративна організація, згодом місце розташування кочівників, ще пізніше резиденція правителя держави.

Острог – 1) в часи Київської Русі прикордонне дерев'яне укріплення. В Московській державі виникали переважно на території Сибіру як центри збору ясаку і колонізації краю, згодом деякі з них стали великими містами; 2) в'язниця обнесена стіною.

Панславізм – течія в російській громадській думці в 2 половині XIX ст. Виникла як реакція на поразку Росії у Кримській війні 1853 – 1856 рр. В основі панславізму ідея докорінної відмінності слов'янських народів від інших народів Європи, висновок про необхідність союзу слов'ян на чолі з Росією.

Панщина (барщина) – форма земельної ренти, неоплачувана примусова праця залежних селян, що працювали власним інвентарем у господарстві феодала. Існувала в часи Київської Русі. Одержала поширення у Європейській Росії у XVI ст. Після ліквідації кріпосного права у 1961 р. зберігалася для тимчасовозобов'язаних селян у вигляді іздолщини. Остаточно скасована у Росії в 1882 р.

Помістя – вид земельного володіння наприкінці XV – на початку XVIII ст. Надавалося державою служилим людям за несення військової і державної служби. Спочатку без права продажу, обміну і передачі в спадок. У XVI – XVII ст. встановилося спадкове володіння помістям. Дворян, які володіли помістям, називали поміщиками. У 1714 р. з виданням указу Петра I про єдиного спадкоємця помістя зрівняно в правах з вотчиною.

Посад – 1) в руських князівствах X – XVI ст. торгово-ремісниче поселення поза міськими стінами, що пізніше стало частиною міста; 2) в Російській імперії невеликі селища міського типу.

Приватизація – перехід у приватну власність державного чи комунального майна (земельних ділянок, промислових підприємств, банків) за гроші чи безкоштовно. В Російській Федерації проходила у 1992 – 1994 рр.

Продподаток – продовольчий податок запроваджений декретами Раднаркому у березні 1921 р. замість продрозверстки. Був першим актом нової економічної політики. Розмір встановлювався до весняної сівби по кожному виду сільськогосподарських продуктів з врахуванням місцевих умов і заможності селянських господарств.

Продрозверстка – система заготівель сільськогосподарських товарів у 1919 – 1921 рр., елемент політики “воєнного комунізму”. Передбачала обов'язкову здачу селянами державі за твердими цінами всіх надлишків (понад встановлені норми на особисті і господарські потреби) хліба та інших продуктів. Проводилася в примусовому порядку органами Народного комісаріату продовольства, продовольчими загонами разом із комітетами

незаможних селян, місцевими радами. Викликала опір і незадоволення селян. Наймасовішим проявом селянського невдоволення стало повстання у Тамбовській губернії.

Просвітлений абсолютизм – назва політики монархів в низці європейських держав у другій половині XVIII ст., що проявилася у реформуванні найбільш застарілих соціальних інститутів і ліквідації окремих станових привілеїв дворянства і духовенства. Для політики просвітленого абсолютизму характерне проголошення “союзу правителів і філософів”. В Росії реалізатором політики просвітленого абсолютизму виступала Катерина II.

Різночинці (“люди різного чину і звання”) – наприкінці XVIII – XIX ст. міжстанова юридично не оформлена категорія населення – вихідці із різних станів (духовенство, купці, міщани, дрібні чиновники і т.п.), переважно люди розумової праці.

Розкол – рух, який виник в середині XVII ст. в результаті відокремлення від Російської православної церкви частини віруючих, що не визнавали реформ патріарха Нікона 1653 – 1656 рр. і розірвали взаємини з офіційною церквою (старообрядці). Реформа викликала опір частини духовенства, очолюваної протопопом Авакумом Петровим, частини боярства, білого і чорного духовенства, посадських людей, стрільців, селян. Ідеї розкольників використовувалися під час масових народних рухів і повстань другої половини XVII – XVIII ст. (повстання С. Разіна, К. Булавина, Є. Пугачова).

Самодержавство – монархічна форма правління в Росії, за якої царю (з 1721 р. імператору) належали верховні законодавчі права, виконавча влада, управління країною, армією і флотом. До середини XVI ст. в Росії сформувалася станово-представницька монархія – цар правив разом із Боярською думою, скликалися Земські собори. У XVII ст. відбувся перехід до абсолютної монархії, що утвердилася за часів Петра I (1689 – 1725 рр.). Після зречення Миколи II в ході Лютневої революції 1917 р. самодержавство було ліквідоване.

Смутний час (Смута) – епоха соціально-політичної, економічної та династичної кризи в Росії на початку XVII ст. Розпочалася з масового голоду 1601 – 1603 рр., переросла у рух проти царя Бориса Годунова, а також повстання під проводом Хлопка та Івана Болотнікова. Ознаменувалася появою самозванців, що видавали себе за загиблого сина Івана Грозного – Дмитра. Внутрішні міжусобиці доповнилися втручанням у російські справи поляків та шведів, іноземною окупацією країни. У 1613 р. Смута була закінчена з обранням нового царя Михайла Федоровича Романова. Врегулювання взаємин із сусідніми державами тривало ще до 1618 р.

Собор – 1) зібрання світських та духовних чинів для ради і вирішення найважливіших справ держави (Земські собори) та православної церкви (церковні собори); 2) головний храм міста чи монастиря, в якому проводить богослужіння вища духовна особа (патріарх, архієпископ).

Східні слов'яни – одна із трьох основних груп давніх слов'ян поряд із західними та південними. Сформувалася у VI – IX ст. на території Східної Європи. Займалися орним землеробством, скотарством, полюванням, рибальством, бортництвом, ремеслами. До них належали племінні союзи: поляни, древляни, кривичі, дреговичі, радимичі, в'ятичі, словени, дуліби, білі хорвати, сіверяни, уличі і тиверці. В першій половині IX ст. вони створили ранньодержавні об'єднання у Середньому Подніпров'ї та біля озера Ільмень, що стали основою для утворення Київської Русі.

Татаро-монгольське іго – традиційна назва системи експлуатації руських князівств монгольськими завойовниками у 1243 – 1480 рр. Утвердило васальну залежність руських князівств від Монгольської імперії та Золотої Орди. Супроводжувалося щорічним збором данини, частими каральними набігами ординських ханів і воєначальників. Підірвано Куликовською битвою 1380 р., ліквідоване Іваном III у 1480 р. Привело до економічного, політичного і культурного відставання Північно-Східної Русі від країн Західної Європи.

Тимчасовозобов'язані селяни – у 1861 – 1883 рр. колишні кріпаки не переведені на викуп після аграрної реформи 1861 р. Виконували різні повинності – іздольщину, оброк – за користування землею.

Тягло – в XV-XVIII ст. система грошових і натуральних державних повинностей селян та посадських людей. Після введення подушного податку у 1724 р. термін “тягло” замінено на термін “подать”. З XVIII ст. до 1861 р. – одиниця стягнення повинностей із селян на користь поміщика.

Тяглі селяни – у XV – XVIII ст. так називали “чорносошних” приватновласницьких селян, які платили державні податки і виконували державні повинності. З 1724 р. перейшли в категорію податного населення.

Уезд (повіт) – адміністративно-територіальна одиниця в Росії. З XIII ст. сукупність волостей навколо якого-небудь центру. Управлялися княжим намісником, з початку XVII ст. – воєводою. З початку XVIII ст. входив до складу губернії, з 1755 р. найнижча адміністративна, судова і фіскальна одиниця; поліційно-адміністративна влада виконувалася ісправником. В СРСР у 1923 – 1929 рр. повіти перетворені в райони.

Урочні роки – у XVI – XVII ст. 5-ти, 15-ти річні терміни, на протязі яких поміщики могли подати заяву про повернення їм втікачів із селян-кріпаків. Запроваджені в 90-х рр. XVI ст. Соборне уложеніє 1649 р. встановило безтерміновий розшук, що означало юридичне оформлення кріпацтва.

Уходники – селяни, які тимчасово залишали місця проживання і йшли на заробітки в міста та на сільськогосподарські роботи в інші регіони. Уходництво було поширене серед поміщицьких оброчних селян. Посилилося після реформи 1861 р.

Федерація (з лат. “союз”, “об'єднання”) – форма державного устрою при якій держава складається федеральних одиниць – членів і суб'єктів. В

Російській Федерації суб'єктами є краї, області, міста федерального значення, автономна область та автономні округи.

Феодалізм – соціально-політична структура, яка характеризувалася наявністю двох соціальних верств населення – феодалів (землевласників) та селян, а також натуральним господарством. Експлуатація селян феодалами відбувається шляхом використання неплатної праці (панщини) та несення інших служб (ремонт доріг, мостів і т.д.), збору натурального чи грошового оброку. Власники землі вишиковувалися у феодалну драбину: нижчестоячий феодал (васал) одержував за службу земельний наділ (лен, феодал, помістя) і кріпаків у вищестоячого (сеньйора). На чолі феодалної драбини стояв монарх (у Росії – цар). Російські феодали – бояри і дворяни одержували землю переважно за службу у війську (озброєння вимагало значних коштів). Духовні феодали – настоятелі церков та ігумени монастирів одержували землю переважно у вигляді подарунків чи за заповітами. Російський історик А. Гуревич вважав, що феодалізм був виключно західноєвропейським феноменом. Він же заперечував наявність феодалізму в Росії, оскільки тут не було феодалної драбини, російські феодали не володіли імунітетами. Натомість радянські історики стверджували про наявність феодалізму в східних слов'ян.

Холодна війна – військово-політична конфронтація між СРСР та його союзниками, з однієї сторони, і США і їх союзниками, з іншої. Для неї були притаманні гонка озброєнь, організація двох протиборствуючих військово-політичних блоків, створення військово-стратегічних баз і плацдармів, широке використання економічних засобів тиску – ембарго, економічна блокада. Холодна війна виникла після завершення Другої світової війни і завершилася у 1989 – 1991 рр. у зв'язку з політичними та соціальними змінами в СРСР та інших країнах колишнього соцтабору.

Холопи – у X – XVII ст. категорія населення, за своїм правовим статусом близькі до рабів. Спочатку не мали власного господарства і виконували різні роботи для своїх господарів. Холопами ставали в результаті полону, продажу за борги, шлюбу з холопом чи холопкою. З кінця XVI ст. найпоширенішим і масовим стало служиле холопство. Частина холопів поповнила ряди княжих слуг. З XVII ст. холопи почали отримувати в користування землю і обкладатися повинностями. Із запровадженням у 1722 р. подушного податку перетворилися на селян-кріпаків.

Цар (від латинського – цезар) – у 1547 – 1721 рр. офіційний титул правителя Російської держави. Першим царем був Іван IV Грозний. За часів Петра I титул цар було замінено титулом імператор, але неофіційно існував на рівних з ним.

Цензура – система державного нагляду за друком і засобами масової інформації. В Росії виникла на початку XVIII ст. У 1804 – 1865 рр. регулювалася цензурними уставами, перебувала у підпорядкуванні Міністерства народної освіти (з 1863 р. – Міністерства внутрішніх справ).

Поділялася на загальну (внутрішню та іноземну) та відомчу (духовну, військову, театральну). У 1865 р. були прийняті “Тимчасові правила про друк”, які запроваджували каральну цензуру для низки столичних видань. У 1905 – 1907 рр. цензура під впливом подій революції не функціонувала. У СРСР цензура здійснювалася органами Головліту. В сучасній Росії цензура офіційно поза законом.

Челядь – 1) в Часи Київської Русі – раби; 2) у XVIII – XIX ст. одна з назв дворових людей поміщика.

Червона Армія – Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА) – назва збройних сил Радянської Росії та СРСР в 1918 – 1946 рр.

Чорні люди – збірна назва тяглого міського населення і чорносошних селян, які платили всі види державних податків і виконували різні повинності на користь держави. За своїм соціально-економічним становищем поділялися на “кращих”, “середніх” та “молодших”.

Шляхта – в Польщі, Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій це назва світської знаті, привілейованої частини суспільства, польський відповідник російського дворянства.

Юріїв день – 26 листопада за старим стилем, церковне свято присвячене святому Георгію (Юрію) Побідоносцю. За традицією в цей день селяни могли переходити від одного поміщика до іншого, оскільки до цього часу закінчувався річний цикл сільськогосподарських робіт і відбувався розрахунок за грошовими і натуральними зобов’язаннями селян на користь їхніх власників і по державних податках. Право переходу селян було обмежено під час “заповітних років” у 1590-х рр., а у 1649 р. Соборним уложенієм заборонене.

Язичництво – позначення нехристиянських релігій, у широкому розумінні – політеїстичних, багатобожницьких. У сучасній науці переважає термін “багатобожжя”. Слов’янські язичницькі боги уособлювали стихії природи: Перун – громовержець, Дажбог – бог Сонця. Поруч з ними існували нижчі демони – лісовик, домовик, мавки, русалки т. ін. Після запровадження християнства окремі язичницькі боги трансформувалися у християнських святих (Перун – пророк Ілля, Велес (покровитель худоби) – Власій і т.д.). Поступово язичництво було витіснене офіційною церквою в сферу народної культури. Окремі язичницькі свята стали святкуватися християнами.

Ярлик – пільгова грамота монгольських ханів світській і духовній знаті Північно-Східної Русі. У вузькому розумінні – право на князювання.

Ясак – натуральний податок з народів Поволжя (у XV – XVIII ст.), Сибіру та Півночі. Ясак вносився у казну хутром, іноді худобою. Існував до 1917 р.

ХРОНОЛОГІЯ

VI – IX ст.	Утворення племінних союзів східних слов'ян.
IX ст.	Поява ранньодержавних утворень східних слов'ян в Середньому Подніпров'ї та біля озера Ільмень.
860 р.	Спільний похід варягів та східних слов'ян на Константинополь
862 – 879 рр.	Правління Рюрика в Новгороді.
862 – 882 рр.	Правління Аскольда і Дира в Києві.
882 – 912 рр.	Правління князя Олега в Києві.
907 р.	Похід Олега на Константинополь. Укладення русько-візантійського договору
912 – 945 рр.	Правління князя Ігоря в Києві.
944 р.	Похід Ігоря на Константинополь.
945 – 972 рр.	Правління княгині Ольги в Києві.
957 р.	Посольство княгині Ольги до Константинополя.
960 – 972 рр.	Правління князя Святослава Ігоревича.
965 р.	Розгром Святославом Хозарського каганату.
968 – 971 рр.	Походи князя Святослава у Болгарію, війни з Візантією та печенігами.
972 – 980 рр.	Міжусобиці в Києві після загибелі князя Святослава.
980 – 1015 рр.	Правління князя Володимира Святославовича (Великого).
988 р.	Запровадження християнства в Київській Русі.
1015 – 1019 рр.	Міжусобиці між синами Володимира Святославовича.
1019 – 1054 рр.	Правління князя Ярослава Володимировича (Мудрого).
1036 р.	Розгром печенігів і початок будівництва Софійського собору в Києві.
1043 р.	Останній похід русичів на Константинополь.
1054 р.	Початок правління синів Ярослава Мудрого (в Києві – Ізяслав Ярославович).
1068 р.	Перший напад половців на руські землі. Поразка Ярославичів на р. Альта.
1097 р.	З'їзд руських князів у м. Любеч. Початок роздробленості Київської Русі.
1103 – 1125 рр.	Успішні походи Володимира Всеволодовича Мономаха проти половців.
1108 р.	Заснування міста Володимир-на-Клязьмі.
1113 – 1125 рр.	Правління Володимира Всеволодовича Мономаха у Києві.
1125 – 1132 рр.	Правління в Києві Мстислава Володимировича.
1125 – 1132 рр.	Князювання Юрія Володимировича Долгорукого в Ростовсько-Суздальській землі.
1135 – 1136 рр.	Вигнання князя з Новгорода. Початок існування Новгородської боярської республіки.

1147 р.	Перша літописна згадка про Москву.
1149 – 1151, 1155 – 1157 рр.	Князювання в Києві Юрія Володимировича Долгорукого.
1157 – 1174 рр.	Правління Андрія Боголюбського у Володимиро-Суздальському князівстві.
1169 р.	Захоплення Андрієм Боголюбським Києва.
1170 р.	Поразка Андрія Боголюбського від новгородців.
1174 р.	Загибель Андрія Боголюбського.
1174 – 1176 рр.	Княжі міжусобиці у Володимиро-Суздальському князівстві.
1176 – 1212 рр.	Правління у Володимиро-Суздальському князівстві брата Андрія Боголюбського Всеволода Юрійовича Велике Гніздо.
1185 р.	Похід Новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців.
1199 р.	Утворення Галицько-Волинського князівства.
1205 – 1264 рр.	Правління галицько-волинського князя Данила Романовича (Галицького).
1209 р.	Перша літописна згадка про м. Твер.
1212 – 1216, 1218 – 1238 рр.	Правління Юрія Всеволодовича у Володимиро-Суздальському князівстві.
31 травня 1223 р.	Розгром половецьких і руських військ монголо-татарами на р. Калка.
1236 – 1251 рр.	Князювання у Новгороді Олександра Ярославовича (Невського).
1237 – 1241 рр.	Монголо-татарська навала на руські землі. Завоювання ханом Батием Русі.
Грудень 1937 р.	Взяття монголами Рязані.
Січень – лютий 1238 р.	Захоплення і зруйнування монголами Коломни, Москви, Володимира, Ростова, Суздаля, Ярославля, Костроми, Углича, Твері, Переяслава-Залеського, Торжка та ін. міст Північно-Східної Русі.
1239 р.	Вторгнення військ Батия в південно-руські землі. Зруйнування Переяслава, Чернігова.
1240 – 1241 рр.	Захоплення рицарями Лівонського ордену руських фортець Ізборськ, Псков, Копор'є.
Серпень – грудень 1240 р.	Облога і захоплення Києва військами Батия.
15 липня 1240 р.	Невська битва. Розгром військом Олександра Ярославовича шведського війська.
5 квітня 1241 р.	Льодове побоїще. Розгром Олександром Ярославовичем рицарів Лівонського ордену на Чудському озері.
1240-ві рр.	Утворення Золотої Орди.
1252 – 1263 рр.	Правління Олександра Ярославовича Невського у Володимирі.

- 1255 – 1257 рр. Перепис населення Північно-Східної Русі монголо-татарами з метою запровадження єдиної системи сплати данини.
- 1257 р. Повстання у Новгороді проти перепису.
- 1262 р. Антимонгольські повстання в Ростові, Суздалі, Володимирі та Ярославлі.
- 1264 – 1272 рр. Правління у Володимирі Ярослава Ярославовича Тверського.
- 1266 – 1282 рр. Участь руських князів у походах Золотої Орди на Кавказ, Візантію, Лівонський орден та Литву.
- 1282 – 1303 рр. Князювання у Москві Данила Олександровича (сина Олександра Невського).
- 1299 р. Переїзд митрополита Максима з Києва до Володимира-на-Клязьмі.
- 1301 – 1303 рр. Приєднання до Москви Коломни та Можайська.
- 1303 – 1325 рр. Правління у Москві Юрія Даниловича. Початок боротьби між Твер'ю і Москвою за Велике князівство Володимирське.
- 1325 – 1340 рр. Правління у Москві Івана I Даниловича Калити.
- 1325 р. Переїзд до Москви із Володимира митрополита Петра.
- 1327 р. Повстання в Твері проти Золотої Орди.
- 1340 – 1353 рр. Правління у Москві Симона Івановича Гордого.
- 1353 – 1359 рр. Правління у Москві Івана II Красного.
- 1359 – 1386 рр. Правління у Москві Дмитра Івановича Донського (з 1362 р. – великий князь володимирський).
- 8 вересня 1380 р. Куликовська битва. Перемога військ Дмитра Донського над військами ординського темника Мамаю.
- 1382 р. Початок використання в Москві вогнепальної зброї. Карбування власної монети.
- 1389 – 1425 рр. Правління у Москві Василя I Дмитровича.
- 1395 р. Розгром Тамерланом Золотої Орди. Перенесення ікони Володимирської Божої Матері із Володимира-на-Клязьмі до Москви.
- 1397 р. Приєднання міст Бежецький Верх, Вологда, Великий Устюг до Москви. Початок підкорення Московськими князями земель комі та волзьких болгар.
- 1404 р. Приєднання Смоленська до Литви.
- 1408 р. Облога Москви ханом Едигеєм.
- 15 липня 1410 р. Грюнвальдська битва. Розгром об'єднаною польсько-литовсько-руським військом рицарів Тевтонського ордену.
- 1425 – 1462 рр. Князювання (з перервами) у Москві Василя II Васильовича (Темного).
- 1425 – 1453 рр. Міжусобна війна у Великому Московському князівстві.

1446 р.	Захоплення Москви князем Дмитром Шемякою. Осліплення Василя II Темного.
1450-ті рр.	Початок обмеження права селян переходити від одного до іншого землевласника.
1450 р.	Повернення Василя II на великокняжий московський престол.
1456 р.	Перемога московського війська над новгородцями під Старою Русою. Початок обмеження новгородських вольностей.
1458 р.	Остаточний поділ Київської митрополії на Київську і Московську.
1462 – 1505 рр.	Правління у Москві Івана III Васильовича.
1463 р.	Приєднання Ярославського князівства до Москви.
1467 – 1469 рр.	Походи московського війська на Казань.
1471 р.	Перший похід Івана III на Новгород. Поразка новгородського війська на р. Шелонь.
1472 р.	Одруження Івана III із Софією (Зоєю) Палеолог, племінницею останнього візантійського імператора.
1472 р.	Приєднання Пермської землі до Москви.
1474 р.	Приєднання до Москви Ростовського князівства.
1477 р.	Другий похід Івана III на Новгород. Приєднання Новгорода до Московської держави.
1480 р.	Похід хана Ахмата на Москву. Стояння ординського і московського військ на р. Угра. Ліквідація монгольського іґа на Русі.
1483 р.	Похід московського війська на Зауралля і в Югорську землю.
1484 – 1485 рр.	Походи Івана III на Твер. Приєднання Тверського князівства до Москви.
1487 р.	Виведення боярських родин із Новгорода і поселення їх на землях Великого князівства Московського.
1487 р.	Похід московських військ на Казань.
1489 р.	Приєднання до Москви В'ятки та Арської землі (Удмуртії).
1480-1490-ті рр.	Поширення ересі “жидовстуючих” та ідей нестяжательства та йосифлянства у Московській державі.
1492 – 1494 рр.	Війна Івана III з Литвою. Приєднання до Москви Вязьми та Верховських князівств.
1496 – 1497 рр.	Московсько-шведська війна.
1497 р.	Видання “Судебника” Івана III. Встановлення єдиного терміну переходу селян (тиждень до і тиждень після Юрієвого дня – 26 листопада).
Біля 1500 р.	Написання “Сказання про князів Володимирських” з обґрунтуванням походження правлячої династії Рюриковичів від римського імператора Августа.

1503 р.	До Московської держави перейшли Чернігів, Брянськ, Путивль, Гомель і частина Смоленщини.
1505 – 1533 рр.	Правління у Московській державі Василя III Івановича.
1507 р.	Перший набіг кримських татар на Москву.
1510 р.	Приєднання Пскова до Москви. Послання монаха Псковського Єліазарового монастиря Філофея до Великого князя Московського Василя III, в якому висувається ідея “Москва – III Рим”.
1514 р.	Захоплення Смоленська військами Василя III.
Червень – серпень	Набіг кримського хана Мухамед-Гірея і казанського хана Сагиб-Гірея на Москву.
1521 р.	Сагиб-Гірея на Москву.
1533 – 1584 рр.	Правління великого князя Московського (з 1547 р. царя) Івана IV Грозного.
1533 – 1538 рр.	Регентство великої княгині Олени Глинської, вдови Василя III.
7 січня 1547 р.	Вінчання Івана IV на царство.
1547 – 1550 рр.	Невдалі походи московських військ на Казань.
1549 р.	Створення системи приказів.
1550 р.	Видання “Судебника” Івана IV.
1551 р.	“Стоглавий собор” Російської православної церкви.
1551 – 1557 рр.	Приєднання до Москви Чувашії та Башкирії.
2 жовтня 1552 р.	Взяття московськими військами Казані. Приєднання Казанського ханства до Московської держави.
1556 р.	Приєднання Астрахані до Московської держави.
1558 – 1583 рр.	Лівонська війна.
1564 р.	Видання Іваном Федоровим у Москві “Апостола” – першої російської друкованої книги.
3 лютого 1565 р.	Запровадження Іваном IV Грозним опричнини.
1569 р.	Похід Івана Грозного на Новгород і Псков.
1571 р.	Спалення Москви кримським ханом Девлет-Гіреєм.
1572 р.	Ліквідація опричнини.
1581 р.	Початок запровадження заповітних років.
26 жовтня 1581 р.	Захоплення військом отамана Єрмака столиці Сибірського ханства Кашлика.
1584 – 1598 рр.	Царювання Федора Івановича.
24 листопада	Встановлення 5-річного терміну розшуку селян втікачів.
1597 р.	
1584 р.	Заснування Архангельська.
1586 р.	Заснування Воронежа, Самари, Тюмені, Уфи, Тобольська.
26 січня 1589 р.	Створення в Московській державі патріархії. Вибрання патріархом митрополита Іова.
1589 р.	“Судебник” царя Федора Івановича.
1590 – 1593 рр.	Московсько-шведська війна. повернення фортець Івангород, Ям, Копор'є.
1593 р.	Скасування Юрієвого дня.

1596 р.	Брестська церковна унія.
6 січня 1598 р.	Смерть Федора Івановича. Припинення династії Рюриковичів.
1598 – 1605 рр.	Царювання Бориса Федоровича Годунова.
1601 – 1603 рр.	Голод у Московській державі.
1603 р.	Селянське повстання під керівництвом Хлопка.
1604 р.	Похід Лжедмитрія I на Москву.
1605 – 1606 рр.	Правління Лжедмитрія I.
17 травня 1606 р.	Повстання у Москві проти поляків. Вбивство Лжедмитрія I.
1606 – 1610 рр.	Царювання Василя IV Шуйського.
1606 – 1607 рр.	Селянське повстання під керівництвом Івана Болотнікова.
9 березня 1607 р.	“Уложеніє” Василя Шуйського. Встановлення 15-річного терміну розшуку селян-втікачів.
10 жовтня 1607 р.	Придушення військами Василя Шуйського повстання Івана Болотнікова.
1608 р.	Початок походу Лжедмитрія II на Москву.
1609 – 1618 рр.	Польсько-шведське вторгнення у Московську державу.
Грудень 1609 р.	Втеча Лжедмитрія II до Калуги.
17 липня 1610 р.	Скинення царя Василя IV Шуйського з московського трону. Проголошення російським царем польського королевича Владислава.
1610 – 1613 рр.	Правління “Семибоярщини” на чолі з князем Мстиславським.
Жовтень 1610 р.	Окупація Москви польськими військами.
Січень – березень 1611 р.	Формування першого народного ополчення на чолі з П. Ляпуновим проти поляків
Липень 1611 р.	Захоплення Новгороду шведами. Розпад першого ополчення.
Вересень – жовтень 1611 р.	Створення у Нижньому Новгороді другого ополчення на чолі з Кузьмою Мініним та князем Д. Пожарським.
26 жовтня 1612 р.	Капітуляція польського гарнізону у Кремлі.
Січень 1613 р.	Скликання Земського собору у Москві.
21 лютого 1613 р.	Обрання Земським собором на російський трон Михайла Федоровича Романова. Початок династії Романових.
1613 – 1645 рр.	Царювання Михайла Федоровича Романова.
27 лютого 1617 р.	Столбовський “Вічний мир” зі Швецією.
1 грудня 1618 р.	Деулінське перемир’я між Московською державою і Річчю Посполитою.
1632 – 1634 рр.	Російсько-польська (Смоленська) війна.
1634 р.	Укладення Поляновського мирного договору між Москвою та Річчю Посполитою. Зречення Владислава IV від руського престолу.
1645 – 1676 рр.	Царювання Олексія Михайловича.
1648 р.	“Соляний бунт” у Москві.

29 січня 1649 р.	Прийняття Земським собором “Соборного уложенія” Олексія Михайловича.
1653 р.	Початок церковних реформ патріарха Нікона.
8-9 січня 1654 р.	Переяславська рада. Початок приєднання українських земель до Росії.
1654 – 1667 рр.	Російсько-польська війна.
1656 – 1658 рр.	Російсько-шведська війна.
21 червня 1661 р.	Укладення Кардиського мирного договору між Московською державою і Швецією.
30 січня 1667 р.	Андрусівське перемир’я між Річчю Посполитою і Росією.
1670 – 1671 рр.	Селянсько-козацьке повстання під проводом Степана Разіна.
1676 – 1681 рр.	Російсько-турецька війна.
1676 – 1682 рр.	Царювання Федора Олексійовича.
1679 р.	Запровадження подимного оподаткування замість посошного.
1682 р.	Скасування місництва.
Квітень 1682 р.	Стрілецький бунт у Москві.
1682 – 1696 рр.	Спільне правління братів Івана V і Петра I.
1682 – 1689 рр.	Правління царівни Софії Олексіївни – регентші при малолітніх царях.
6 травня 1686 р.	Вічний мир Російської держави з Річчю Посполитою.
1687 р.	Заснування Елліно-грецької (з 1701 р. Слов’яно-греко-латинської) академії у Москві.
1687, 1689 рр.	Кримські походи В. Голіцина.
27 серпня 1689 р.	Нерчинський мирний договір з Китаєм.
1696 – 1725 рр.	Одноосібне правління Петра I.
19 липня 1696 р.	Взяття турецької фортеці Азов Петром I.
1697 – 1698 рр.	“Велике посольство” Петра I в Європу.
1700 – 1721 рр.	Північна війна Росії зі Швецією.
2 січня 1703 р.	Поява першої російської газети “Ведомости”.
16 травня 1703 р.	Заснування Санкт-Петербурга.
1707 – 1708 рр.	Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Кіндрата Булавіна.
Липень 1708 р.	Перехід Івана Мазепи на сторону Швеції проти Росії.
28 вересня 1708 р.	Розгром шведських військ під с. Лесная.
27 червня 1709 р.	Полтавська битва. Поразка шведської армії.
Травень-липень 1711 р.	Прутський похід Петра I.
27 липня 1714 р.	Розгром шведів російським флотом біля мису Гангут.
30 серпня 1721 р.	Ніштадський мирний договір Росії зі Швецією. Завершення Північної війни.
11 жовтня 1721 р.	Проголошення Петра I імператором. Закріплення за Московським царством назви “Російська імперія”.
13 січня 1722 р.	Видання “Табелю про ранги”.

1722 – 1723 рр.	Російсько-перська війна.
1724 р.	Створення Російської академії наук.
28 січня 1725 р.	Смерть Петра I.
1725 – 1727 рр.	Правління імператриці Катерини I.
1725 – 1730 рр.	Перша Камчатська експедиція В. Беринга.
1727 – 1730 рр.	Правління імператора Петра II.
Січень 1730 р.	Обрання на російський трон дочки Івана V Анни Іванівни.
1730 – 1740 рр.	Правління Анни Іванівни. “Біронівщина”.
1735 – 1739 рр.	Російсько-турецька війна.
17 жовтня 1740 р.	Проголошення російським імператором Івана VI Антоновича.
8 листопада 1740 р.	Початок правління Анни Леопольдівни.
1741 – 1743 рр.	Російсько-шведська війна.
1741 – 1761 рр.	Правління Єлизавети Петрівни.
12 січня 1755 р.	Заснування Московського університету.
1756 – 1762 рр.	Участь Росії у Семилітній війні на боці Австрії, Франції, Іспанії, Саксонії і Швеції проти Пруссії, Великобританії та Португалії.
25 грудня 1761 р.	Смерть Єлизавети Петрівни. Початок правління Петра III.
29 червня 1762 р.	Двірцевий переворот. Прихід до влади Катерини II.
1764 р.	Ліквідація Гетьманщини в Україні.
1768 – 1774 рр.	Російсько-турецька війна.
25 липня 1772 р.	Підписання Петербурзької конвенції про перший поділ Речі Посполитої між Росією, Пруссією та Австрією.
1772 р.	Приєднання до Росії Лівонії та східної частини Білорусії.
1773 – 1775 рр.	Перемоги О. Суворова над турками.
10 липня 1774 р.	Селянсько-козацьке повстання під проводом Омеляна Пугачова.
28 лютого 1783 р.	Укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору між Росією та Туреччиною.
21 квітня 1785 р.	Маніфест Катерини II про приєднання Криму до Росії.
1787 – 1791 рр.	“Жалувана грамота дворянству” та “Грамота на права і вигоди містам Російської імперії”.
1788 – 1790 рр.	Російсько-турецька війна.
29 грудня 1791 р.	Російсько-шведська війна.
12 січня 1793 р.	Ясський мирний договір між Росією та Туреччиною.
13 жовтня 1795 р.	Визнання Туреччиною приєднання Криму до Росії.
6 листопада 1796 р.	Другий поділ Речі Посполитої. Перехід до Росії Правобережної України та більшої частини Білорусії.
1796 – 1801 рр.	Третій поділ Речі Посполитої. Перехід до Росії Литви, Курляндії, Західної Білорусі та частини Західної України (Волинь, Холмщина).
	Смерть Катерини II.
	Правління імператора Павла I.

1799 р.	Участь Росії в антинаполеонівських коаліціях. Італійський та Швейцарський походи О. Суворова.
11 лютого 1801 р.	Вбивство Павла I та дворцевий переворот.
1801 – 1825 рр.	Правління імператора Олександра I.
20 лютого 1803 р.	Указ Олександра I про “вільних хліборобів”.
1803 – 1804 рр.	Приєднання до Росії Грузії.
1803 – 1806 рр.	Перше кругосвітнє плавання російських кораблів (І. Крузенштерн і Ю. Лисянський на кораблях “Надежда” та “Нева”).
1804 р.	Створення Казанського університету. Запровадження автономії для університетів.
1804 – 1813 рр.	Російсько-перська війна.
1805 р.	Створення Харківського університету.
1805 – 1807 рр.	Участь Росії у антинаполеонівських коаліціях. Поразки росіян під Аустерліцом (20 листопада 1805 р.), Прейсіш-Ейлау (26-27 січня 1807 р.), Фрідландом (2 червня 1807 р.).
1806 – 1812 рр.	Російсько-турецька війна.
13-28 червня 1807 р.	Зустріч Наполеона з Олександром I у м. Тільзіт. Укладення Тільзітського мирного договору між Росією та Францією.
1808 – 1809 рр.	Російсько-шведська війна. Приєднання Фінляндії до Росії.
12 червня 1812 р.	Вторгнення армії Наполеона в Росію. Початок Вітчизняної війни російського народу.
26 серпня 1812 р.	Бородінська битва.
2 вересня 1812 р.	Вступ військ Наполеона до Москви.
12 жовтня 1812 р.	Поразка французьких військ під Малоярославцем. Початок втечі французів із Росії.
14-16 листопада 1812 р.	Остаточний розгром французької армії при переправі через річку Березина.
1813 – 1814 рр.	Закордонний похід російської армії у Європу.
24 жовтня 1813 р.	Гюлістанський мир з Персією. Приєднання до Росії Азербайджану та Дагестану.
Вересень 1814 – 28 травня 1815 р.	Віденський конгрес. Перерозподіл сил у Європі після скинення Наполеона. Перехід Герцогства Варшавського до Росії.
14 вересня 1815 р.	Створення Священного союзу (Росії, Австрії та Пруссії) проти революційних і демократичних рухів у Європі.
Лютий 1816 р.	Створення “Союзу порятунку” – першої таємної організації декабристів.
1817 – 1864 рр.	Кавказька війна. Підкорення Росією Північного Кавказу – Черкесія, Чечня, Осетія та ін.
1819 р.	Створення університету у Санкт-Петербурзі.
1819 – 1820 рр.	Заворушення серед військових поселенців.

14 грудня 1825 р.	Повстання декабристів на Сенатській площі у Санкт-Петербурзі.
1825 – 1855 рр.	Правління імператора Миколи I.
1826 – 1828 рр.	Російсько-перська війна.
1828 – 1829 рр.	Російсько-турецька війна.
1837 р.	Відкриття першої в Росії залізниці (між Петербургом та Царським Селом).
1851 р.	Відкриття залізниці Петербург – Москва.
Жовтень 1853 – березень 1856 рр.	Кримська війна Росії проти Туреччини, Англії та Франції.
1855 – 1881 рр.	Правління імператора Олександра II.
18 березня 1856 р.	Підписання Росією Паризького мирного договору про завершення Кримської війни.
Серпень 1856 р.	Амністія декабристам засланим до Сибіру у 1826 р.
19 лютого 1861 р.	Маніфест Олександра II про звільнення селян від панщини.
1864 р.	Земська та судова реформи.
18 березня 1867 р.	Продаж Росією Аляски та Алеутських островів США.
1868 р.	Приєднання до Росії Бухари на правах автономії.
1870 р.	Міська реформа в Російській імперії.
1873 р.	Встановлення російського протекторату над Хівінським ханством.
25 травня 1873 р.	Остаточне оформлення “Союзу трьох імператорів”.
1877 – 1878 рр.	Російсько-турецька війна.
19 лютого 1878 р.	Підписання Сан-Стефанського мирного договору між Росією та Туреччиною.
1 червня – 1 липня 1878 р.	Берлінський конгрес. Перегляд умов Сан-Стефанського мирного договору з Туреччиною.
1 березня 1881 р.	Вбивство Олександра II народовольцями.
1881 – 1894 рр.	Правління імператора Олександра III. Проведення контрреформ.
1894 – 1917 рр.	Правління імператора Миколи II.
Листопад 1895 р.	Об’єднання марксистських гуртків у Санкт-Петербурзі в “Союз за визволення робітничого класу” на чолі з В. Леніним
1897 р.	Грошова реформа С. Вітте.
Березень 1898 р.	Утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). 1-й з’їзд РСДРП в Мінську.
1899 – 1903 рр.	Промислова криза.
1901 – 1902 рр.	Створення Партії соціалістів-революціонерів (есерів).
Липень-серпень 1903 р.	2-й з’їзд РСДРП. Розкол партії на “більшовиків” (очолюваних В. Леніним) та “меншовиків” (очолюваних Л. Мартовим).
26 січня 1904 р.	Початок російсько-японської війни. Загибель крейсера “Варяг” і канонерського човна “Кореєць”.

27 січня – 20 грудня 1904 р. 9 січня 1905 р.	Оборона військово-морської фортеці Порт-Артур. “Кривава неділя”. Розстріл урядовими військами демонстрації робітників. Початок першої революції в Росії.
25 лютого 1905 р. 14-15 травня 1905 р.	Поразка російських військ під Мукденом. Розгром японським флотом другої Тихоокеанської ескадри під командуванням З. Рождественського у Цусімській протоці.
14 червня 1905 р.	Початок бунту матросів на броненосці “Князь Потьомкін Таврійський”. Хвилювання в Одесі.
23 серпня 1905 р.	Підписання Портсмутського мирного договору між Росією та Японією. Росія втратила Порт-Артур та південний Сахалін.
17 жовтня 1905 р.	Проголошення Височайшого маніфесту Миколи II про дарування громадянських свобод населенню Росію та надання Державній думі законодавчих повноважень.
3 листопада 1905 р.	Маніфест Миколи II про зменшення викупних платежів селян.
10 листопада 1905 р.	Утворення право ліберальної партії “Союз 17 жовтня” (октябристи).
8-19 грудня 1905 р. Літо 1906 р.	Початок збройного повстання у Москві. Масові селянські заворушення.
8 липня 1906 р.	Призначення міністра внутрішніх справ П. Столипіна головою Ради міністрів.
5 жовтня 1906 р.	Надання селянам рівних з іншими станами прав щодо державної служби, вибору місця проживання. Скасування тілесних покарань за вироками волосних судів.
9 листопада 1906 р.	Указ Миколи II про надання селянам права вільно виходити із общини разом із земельним наділом. Початок аграрної реформи П. Столипіна.
3 червня 1907 р.	Маніфест Миколи II про розпуск 2-ї Державної думи і новий виборчий закон. Початок контрреволюції.
18 серпня 1907 р.	Російсько-англійська угода про перерозподіл сфер впливу в Ірані, Афганістані та інших регіонах Азії. Остаточне оформлення англо-російсько-французького союзу (Антанта).
5 вересня 1907 р. 1912 р.	Смерть П. Столипіна. Посилення впливу при імператорському дворі Г. Распутіна.
25 червня 1912 р.	Таємна російсько-японська конвенція про розподіл сфер впливу у Північно-Східному Китаї та Внутрішній Монголії.
19 липня 1914 р.	Оголошення Німеччиною війни Росії. Початок Першої світової війни.

24 липня 1914 р.	Оголошення Австро-Угорщиною війни Росії.
4 серпня –	Східно-Прусська операція.
2 вересня 1914 р.	
5 серпня –	Галицька битва.
8 вересня 1914 р.	
20 жовтня 1914 р.	Оголошення Росією війни Туреччині.
Квітень 1915 р.	Відступ російських військ з Галичини.
Липень 1915 р.	Відступ російських військ із Царства Польського.
Травень – липень 1916 р.	Наступ російських військ на Південно-Західному фронті (“Брусиловський прорив”).
17 грудня 1916 р.	Вбивство Г. Распутіна.
Лютий 1917 р.	Запровадження в Петрограді карткової системи розподілу хліба та іншого продовольства. Початок народних заворушень.
25 лютого 1917 р.	Загальний страйк у Петрограді. Указ Миколи II про розпуск 4-ї Державної думи. Відмова Думи виконувати указ.
26 лютого 1917 р.	Розстріл демонстрацій у Петрограді.
2 березня 1917 р.	Створення Тимчасовим комітетом Державної думи Тимчасового уряду на чолі з князем Г. Львовим.
2 березня 1917 р.	Відречення імператора Миколи II від влади на користь великого князя Михайла Олександровича.
3 березня 1917 р.	Відречення Михайла Олександровича від прав на російський престол.
8 березня 1917 р.	Арешт імператорської сім’ї.
3 квітня 1917 р.	Повернення з еміграції більшовицьких лідерів на чолі з В. Леніним.
Квітень 1917 р.	Політична криза викликана заявами міністрів Тимчасового уряду про наміри Росії продовжувати війну до переможного кінця. Посилення впливу більшовиків у російському суспільстві. Перехід більшовиків в опозицію до Тимчасового уряду.
10 червня 1917 р.	Проголошення Центральною Радою в Києві незалежності України.
25 – 30 серпня 1917 р.	Заколот Л. Корнілова. Спроба російських військових захопити владу.
1 вересня 1917 р.	Проголошення Росії республікою. Тимчасовий уряд очолив О. Керенський.
25 – 26 жовтня 1917 р.	Більшовицький переворот у Петрограді. Арешт членів Тимчасового уряду. II-й Всеросійський з’їзд Рад. Прийняття декретів про мир і про землю. Створення Тимчасового робітничо-селянського уряду виключно із більшовиків – Ради народних комісарів (Раднарком (РНК)), очоленої В. Леніним. Початок Громадянської війни в Росії.

26 жовтня – 1 листопада 1917 р.	Похід генерала П. Краснова на Петроград і його поразка.
Жовтень 1917 – січень 1918 р.	Встановлення влади більшовиків в основних центрах Росії.
2 листопада 1917 р.	Початок Білого руху в Росії.
2 грудня 1917 р.	Укладення на переговорах у Бресті перемир'я із країнами Троїстого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною та Туреччиною.
6 січня 1918 р.	Розгін більшовиками Установчих зборів у Петрограді.
10 – 18 січня 1918 р.	III-й Всеросійський з'їзд Рад. Проголошення Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР).
1 (14) лютого 1918 р.	Запровадження григоріанського календаря.
3 березня 1918 р.	Підписання у Бресті мирного договору з Німеччиною та її союзниками на німецьких умовах. Втрата Росією Польщі, Латвії, Естонії, частини Білорусії, визнання незалежності України, Фінляндії, розпуск російської армії.
Березень – квітень 1918 р.	Висадка англійського та американського десанту у Мурманську, французького в Одесі, японського у Владивостоці.
12 березня 1918 р.	Перенесення столиці РРФСР із Петрограда до Москви.
13 квітня 1918 р.	Добровольчу армію очолив генерал А. Денікін.
9 травня 1918 р.	Декрет уряду більшовиків про заходи по боротьбі із “куркульством”, яке приховує хлібні залишки. Початок політики “воєнного комунізму”.
16 липня 1918 р.	Вбивство у Єкатери́нбурзі Миколи II та членів його родини.
18 листопада 1918 р.	Встановлення в Омську диктатури адмірала О. Колчака.
Січень 1918 р.	Створення Збройних Сил Півдня Росії.
11 січня 1919 р.	Декрет РНК про продрозверстку.
Лютий – травень 1919 р.	Наступ військ О. Колчака, М. Юденича та А. Денікіна на Москву. Їхня поразка.
27 березень 1920 р.	Передача А. Денікіним влади П. Врангелю.
25 квітня – 12 жовтня 1920 р.	Війна між РРФСР та Польщею.
Серпень 1920 – червень 1921 р.	Селянське повстання у Тамбовській та Воронежській губерніях під керівництвом А. Антонова. Його розгром Червоною Армією під командуванням М. Тухачевського.
28 жовтня – 17 листопада 1920 р.	Наступ Червоної Армії проти військ П. Врангеля. Встановлення радянської влади в Криму. Завершення Громадянської війни.
8 – 16 березня 1921 р.	X з'їзд РКП (б). Рішення про перехід до Нової економічної політики (НЕП).

18 березня 1921 р.	Ризький мирний договір із Польщею. Закріплення за Польщею Західної України та Західної Білорусії.
Серпень 1921 р.	Початок антирелігійної кампанії в Росії.
30 грудня 1922 р.	1-й з'їзд Рад радянських республік (Російської, Української, Білоруської та Закавказької). Проголошення створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).
21 січня 1924 р.	Смерть В. Леніна.
26 січня – 2 лютого 1924 р.	2-й з'їзд Рад СРСР. Ухвалення Конституції СРСР.
Грудень 1925 р.	Оголошення курсу на “індустріалізацію” Радянського Союзу.
Грудень 1927 р.	Розгром антисталінської опозиції. Початок примусової колективізації сільського господарства.
23 – 29 квітня 1929 р.	Затвердження 16-ю конференцією ВКП(б) першого п'ятирічного плану на 1929 – 1932 рр.
27 грудня 1929 р.	Початок суцільної колективізації в СРСР.
30 січня 1930 р.	Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію куркульських господарств у районах суцільної колективізації. Початок масових репресій спрямованих проти заможного селянства.
7 квітня 1930 р.	Розширення системи концтаборів. Реформування ГУЛугу – Головного управління таборами СРСР.
1932 – 1933 рр.	Масовий голод в Україні.
7 серпня 1932 р.	Прийняття закону про охорону соціалістичної законності (закон “про 5 колосків”). Запровадження смертної кари за розкрадання колгоспного і кооперативного майна.
26 січня – 10 лютого 1934 р.	17-й з'їзд ВКП(б). Затвердження другого п'ятирічного плану.
8 червня 1934 р.	Закон про зраду Батьківщині. Запровадження смертної кари і колективної відповідальності членів сім'ї.
18 вересня 1934 р.	Прийняття СРСР в Лігу Націй.
1 грудня 1934 р.	Вбивство у Ленінграді секретаря ЦК і Ленінградського обкому і міському ВКП(б) С. Кірова. Початок масових репресій в середині більшовицької партії.
1935 – 1936 рр.	Судові процеси у справах т. зв. “Ленінградського центру”, “Московського центру”, “терористичного троцькістсько-зіновієвського центру”.
15 травня 1935 р.	Початок роботи Московського метрополітену.
31 серпня 1935 р.	Шахтар А. Стаханов перевиконав добову норму видобутку вугілля у 14 разів. Початок “стахановського руху”.
25 листопада – 5 грудня 1936 р.	Надзвичайний з'їзд Рад СРСР. Прийняття нової (“сталінської”) Конституції СРСР.

- 17 березня 1937 р. Закон, що забороняв селянам залишати колгоспи без згоди адміністрації.
- 1 квітня 1937 р. Офіційне повідомлення про виконання 2-ї п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці.
- 1937 – 1938 рр. “Великий терор”. Арештовано понад 7 млн. осіб. З них 3 млн. померли чи були розстріляні.
- 29 липня –
11 серпня 1938 р. Збройний конфлікт між СРСР та Японією в районі озера Хасан (на кордоні з Маньчжурією та Кореєю).
- Жовтень 1938 р. Публікація книги “Історія ВКП (б). Короткий курс”, що закріпила ідеологічні догми сталінізму і містила фальсифіковану версію історії компартії і країни в цілому.
- 11 травня –
31 серпня 1939 р. Радянсько-японський конфлікт в районі р. Халкін-Гол у Монголії.
- 23 серпня 1939 р. Укладення пакту між СРСР та Німеччиною про ненапад терміном на 10 років (“пакт Молотова – Рібентропа”) з таємними протоколами про поділ сфер впливу між двома країнами у Центрально-Східній Європі.
- 1 вересня 1939 р. Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.
- 17 вересня 1939 р. Вступ Червоної Армії (згідно з таємним протоколом від 23 серпня 1939 р.) у східні райони Польщі. Офіційна мета – “запобігання захопленню Німеччиною” Західної України та Західної Білорусії.
- 28 вересня 1939 р. Договір про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною. Встановлення західного кордону СРСР по річках Буг та Нарев.
- 31 жовтня –
2 листопада 1939 р. Офіційне прийняття Західної України та Західної Білорусії до складу СРСР.
- 2 листопада 1939 р. Вступ частин Червоної Армії на територію Фінляндії. Початок радянсько-фінської (“зимової”) війни.
- 14 грудня 1939 р. Виключення СРСР з Ліги Націй.
- 12 березня 1940 р. Мирний договір з Фінляндією. Завершення радянсько-фінської війни.
- 15 – 17 червня
1940 р. Введення радянських військ в Латвію, Литву та Естонію (після пред'явлення урядам цих країн звинувачень у порушенні ними умов договору про взаємодопомогу).
- 28 – 30 червня
1940 р. Введення радянських військ в Румунію. Захоплення ними Бессарабії та Північної Буковини.
- 2 серпня 1940 р. Створення Молдавської РСР.
- 3 – 6 серпня 1940 р. Включення Латвії, Литви та Естонії до складу СРСР в якості союзних республік.
- 22 червня 1941 р. Напад Німеччини та її союзників на СРСР. Початок Великої Вітчизняної війни.

29 червня 1941 р.	Директива РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про мобілізації всіх сил і засобів на опір німецьким загарбникам.
30 червня 1941 р.	Створення Державного комітету Оборони на чолі з Й. Сталіним.
Червень – липень 1941 р.	Окупація німецькими військами території Білорусії, Латвії, Литви, Естонії та Західної України.
10 липня –	Смоленська битва.
10 вересня 1941 р.	
10 липня 1941 р.	Початок оборони Ленінграда.
11 липня –	Оборона Києва.
19 вересня 1941 р.	
12 липня 1941 р.	Укладення угоди між СРСР та Великобританією про спільні дії у війні проти Німеччини.
Серпень 1941 р.	Початок наступу німецьких військ на Ленінград, Москву та Донбас і Крим.
5 серпня –	Оборона Одеси.
16 жовтня 1941 р.	
8 серпня 1941 р.	Створення Ставки Верховного Головнокомандування. Верховний Головнокомандуючий – Й. Сталін.
25 серпня 1941 р.	Вступ радянських та англійських військ на територію Ірану.
8 вересня 1941 р.	Початок блокади Ленінграда.
29 вересня –	Московська конференція представників СРСР, Великобританії та США з питань військового постачання.
1 жовтня 1941 р.	Оборона Севастополя.
30 жовтня 1941 р. –	
4 липня 1942 р.	
6 грудня 1941 р. –	Контрнаступ радянських військ під Москвою.
8 січня 1942 р.	
12 – 29 травня 1942 р.	Харківська битва. Оточення німецькими військами військ Південно-Західного фронту.
30 травня 1942 р.	Створення Центрального штабу партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандуючого.
28 липня 1942 р.	Наказ наркома оборони № 227 “Ні кроку назад” про створення загороджувальних загонів в тилу радянських військ і штрафних рот і батальйонів.
19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р.	Наступ радянських військ під Сталінградом. Оточення і ліквідація 330-тисячного угруповання німецьких військ.
12 – 18 січня 1943 р.	Початок корінного перелому у ході війни.
1943 р.	Прорив блокади Ленінграда.
5 липня – 2 серпня 1943 р.	Курська битва.
3 серпня –	
1 листопада 1943 р.	“Рейкова війна” – серія операцій партизанських з’єднань з руйнування залізниць в тилу німецьких військ.
23 серпня 1943 р.	Звільнення Харкова.

25 серпня – 23 грудня 1943 р. Вересень 1943 р. 6 листопада 1943 р. 28 листопада – 1 грудня 1943 р.	Битва за Дніпро. Звільнення Сталіно, Новоросійська та Смоленська. Звільнення Києва. Тегеранська конференція “Великої трійки” – голів урядів СРСР (Й. Сталін), Великобританії (У. Черчілль) та США (Ф. Рузвельт). Обговорювалися питання спільного ведення війни і повоєнного світового устрою. Великобританія та США зобов’язалися відкрити другий фронт у Європі у травні 1944 р. Керівництво СРСР погодилося після розгрому Німеччини вступити у війну з Японією.
Грудень 1943 р. – травень 1944 р. Січень – лютий 1944 р. Квітень – травень 1944 р. 10 квітня 1944 р. 9 травня 1944 р. Червень – серпень 1944 р. Липень – серпень 1944 р. 20 – 29 серпня 1944 р. Липень 1944 – травень 1945 р.	Звільнення від німецьких військ Правобережної України. Корсунь-Шевченківська наступальна операція. Кримська операція. Звільнення Криму. Звільнення Одеси. Звільнення Севастополя. Операція радянських військ “Багратіон”. Звільнення більшої частини Білорусії. Львівсько-Сандомирська операція радянських військ. Яссько-Кишинівська операція радянських військ. Військові операції радянських військ за межами СРСР у Польщі, Угорщині, Фінляндії, Румунії, Болгарії, Югославії, Словаччині, Німеччині та Чехії.
4 – 11 лютого 1945 р.	Кримська (Ялтинська) конференція керівників урядів СРСР (Й. Сталін), Великобританії (У. Черчілль) та США (Ф. Рузвельт). Узгоджено питання досягнення перемоги над Німеччиною, її подальшої демократизації, питання про створення ООН.
25 квітня – 26 червня 1945 р. 8 травня 1945 р.	Участь делегації СРСР у конференції Об’єднаних Націй у Сан-Франциско. Прийняття Статуту ООН. Підписання акту про повну капітуляцію німецьких збройних сил.
9 травня 1945 р. 17 липня – 2 серпня 1945 р.	День Перемоги СРСР над Німеччиною. Берлінська (Потсдамська) конференція керівників урядів СРСР (Й. Сталін), Великобританії (У. Черчілль, з 28 липня К. Етлі) та США (Г. Трумен). Узгодження питань про західні кордони Польщі, Передачі частини Східної Пруссії СРСР.
8 серпня 1945 р.	Оголошення СРСР війни Японії.

- 9 серпня 1945 р. Початок наступу радянських військ у Маньчжурії, Північній Кореї, Південному Сахаліні та Курильських островах.
- 2 вересня 1945 р. Капітуляція Японії. Завершення Другої світової війни.
- 24 жовтня 1945 р. Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН).
- 25 лютого 1946 р. перейменування Червоної Армії на Радянську Армію.
- 15 березня 1946 р. Реформування Раднаркому у Раду Міністрів СРСР.
- 22 – 28 вересня 1947 р. Створення Комінформу (Комуністичного інформаційного бюро) – органу, що координував діяльність комуністичних і робітничих партій Болгарії, Італії, Польщі, СРСР, Франції, Чехословаччини, Угорщини, Югославії та ін.
- 14 грудня 1947 р. Постанова Ради міністрів СРСР “Про проведення грошової реформи та скасування карточок на продовольчі та промислові товари”.
- Червень – серпень 1948 р. Відновлення широкомасштабних репресій в СРСР. Заборона генетики, кібернетики. Репресії серед керівництва радянської армії. Погіршення радянсько-югославських взаємин.
- 5 – 8 січня 1949 р. Створення Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), до якої увійшли Болгарія, Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина та СРСР (згодом Албанія, Соціалістична Республіка В'єтнам, Німецька Демократична Республіка (НДР), Куба, Монгольська Народна Республіка).
- Січень 1949 р. Початок “боротьби з космополітизмом” в СРСР.
- 29 серпня 1949 р. Випробування першої атомної бомби в СРСР.
- 5 березня 1953 р. Смерть Й. Сталіна.
- 6 квітня 1953 р. Припинення “справи лікарів”. Початок політичної “відлиги”.
- 16 – 17 червня 1953 р. Придушення радянськими військами повстання у Берліні.
- 20 серпня 1953 р. Офіційне повідомлення про випробування СРСР водневої бомби.
- Вересень 1953 р. Обрання на Пленумі ЦК КПРС першим секретарем М. Хрущова.
- 19 лютого 1954 р. Передача Криму зі складу РСФРР до складу Української РСР.
- 27 червня 1954 р. Початок експлуатації першої в світі атомної електростанції в м. Обнінськ Калужської області.
- 14 травня 1955 р. Підписання у Варшаві Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, Румунією, Угорщиною, СРСР та Чехословаччиною. Створення Організації Варшавського Договору (ОВД), що протистояла НАТО.

25 лютого 1956 р.	Виступ М. Хрущова на закритому засіданні ХХ з'їзду з доповіддю "Про культ особи і його наслідки".
23 жовтня – 4 листопада 1956 р. 4 жовтня 1957 р.	Повстання в Будапешті проти комуністичного режиму. Придушення його радянськими військами. Запуск в СРСР першого в світі штучного супутника Землі.
5 грудня 1957 р. 1957 – 1961 рр.	Спуск на воду атомного криголаму "Ленін". Соціально-економічні та адміністративні реформи в СРСР. Початок масового будівництва житла, укрупнення колгоспів, ліквідація "неперспективних" населених пунктів, грошова реформа.
12 квітня 1961 р.	Політ в космос першої людини – Ю. Гагаріна на кораблі-супутнику "Восток".
Жовтень 1962 р. Жовтень 1964 р.	Карибська криза у взаєминах між СРСР та США. Антихрущовська змова. Обрання на пост першого секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, а на пост голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна.
5 грудня 1965 р.	Несанкціонована демонстрація на Пушкінській площі у Москві у зв'язку з арештом письменників Л. Синявського та Ю. Данієля.
1 червня 1966 р. 21 серпня 1968 р.	Запровадження щомісячної зарплати у колгоспах. Введення військ СРСР, Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини у Чехословаччину для придушення спроб чехословацького керівництва лібералізувати соціалістичну систему.
1969 р.	Збройні конфлікти на радянсько-китайському кордоні в районі о. Даманський, Тасти, біля озера Жаланашколь.
Травень 1975 р. 30 липня 1975 р.	Початок експлуатації Байкало-Амурської магістралі. Підписання у Хельсінкі представниками 33 європейських держав, США та Канади Заключного акту наради з безпеки і співробітництва у Європі. Визнання повоєнних кордонів. Декларацію про захист прав людини.
7 жовтня 1977 р. 26 – 27 грудня 1979 р.	Прийняття нової Конституції СРСР. Вторгнення радянських військ в Афганістан.
10 листопада 1982 р.	Смерть Л. Брежнєва.
12 листопада 1982 р.	Обрання генеральним секретарем ЦК КПРС Ю. Андропова.
9 лютого 1984 р.	Смерть Ю. Андропова.
10 лютого 1984 р.	Обрання генеральним секретарем ЦК КПРС К. Черненко.
10 березня 1985 р.	Смерть К. Черненко.
11 березня 1985 р.	Обрання генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова.

23 квітня 1985 р.	Пленум ЦК КПРС. Курс на “прискорення економічного розвитку”. Початок “перебудови”.
25 лютого – 6 березня 1986 р.	XXVII з’їзд КПРС. Прийняття нової редакції Програми КПРС і основних напрямків економічного і соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 рр.
26 квітня 1986 р. 1986 р.	Аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Ослаблення цензури. Лібералізація в’їзду і виїзду з СРСР. Легалізація підприємницької діяльності.
Лютий 1988 р.	Початок вірмено-азербайджанського конфлікту у Нагірному Карабасі.
Травень 1988 р.	Створення у Москві Демократичного союзу – першої опозиційної партії.
15 травня 1988 – 15 лютого 1989 р.	Виведення радянських військ із Афганістану.
26 листопада 1988 р.	Проголошення суверенітету Естонії.
26 березня 1989 р.	Перші демократичні вибори в СРСР. Успіх прихильників реформ.
25 травня – 9 липня 1989 р.	1-й з’їзд народних депутатів СРСР. Вибрання М. Горбачова головою Верховної Ради СРСР. Головою Ради Міністрів СРСР призначено М. Рижкова.
Травень 1989 р.	Проголошення Литвою та Вірменією суверенітетів.
Травень – липень 1989 р.	Міжнаціональні збройні зіткнення в Казахстані, Узбекистані, Абхазії, Вірменії, Азербайджані. Страйки шахтарів.
23 вересня 1989 р.	Проголошення суверенітету Азербайджаном.
12 – 24 грудня 1989 р.	2-й з’їзд народних депутатів СРСР. Засудження пакту Молотова-Рібентропа 1939 р.
11 березня 1990 р.	Проголошення незалежності Литви.
12 – 15 березня 1990 р.	3-й з’їзд народних депутатів СРСР. Скасування 6-ї статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС. Запровадження поста президента СРСР. Обрання на з’їзді президентом М. Горбачова.
30 березня 1990 р.	Проголошення незалежності Естонії.
14 травня 1990 р.	Проголошення незалежності Латвії.
12 червня 1990 р.	Прийняття 1-м з’їздом народних депутатів РРФСР Декларації про державний суверенітет РРФСР.
14 – 16 червня 1990 р.	Згода керівництва СРСР на входження об’єднаної Німеччини в НАТО.
16 липня 1990 р.	Проголошення суверенітету України.
Серпень 1990 р.	Проголошення незалежності Вірменії.
Січень – липень 1991 р.	Погіршення соціально-економічної ситуації в СРСР. Наростання народного невдоволення. Страйки шахтарів.
1 липня 1991 р.	Припинення діяльності Організації Варшавського договору.

- 19 серпня 1991 р. Створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС – ГКЧП). Ізоляція президента М. Горбачова в Криму. Оголошення надзвичайного стану в країні. Введення військ у Москву. Звернення президента РРФСР Б. Єльцина “До громадян Росії”. Початок масових мітингів і демонстрацій у Москві. Арешт учасників ДКНС.
- 21 серпня – проголошення незалежності Естонії, Латвії, України, Молдавії, Азербайджану, Узбекистану та Киргизії.
- 1 вересня 1991 р. Заява президента РРФСР Б. Єльцина, президента України Л. Кравчука та голови Верховної Ради Білорусії С. Шушкевича про припинення існування СРСР та створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).
- 8 грудня 1991 р. Заява М. Горбачова про відставку з поста президента СРСР.
- 25 грудня 1991 р. Перйменування РРФСР на Російську Федерацію.
- 25 грудня 1991 р. Початок економічних реформ.
- 2 січня 1992 р. Російсько-американська декларація про завершення “холодної війни”.
- 1 лютого 1992 р. Підписання федеративного договору про розмежування повноважень між федеральними органами та органами республік (підписали всі республіки окрім Татарстану та Чечні).
- 31 березня 1992 р. Конституційна криза в Росії. Протистояння між президентом Б. Єльциним та Верховною Радою Російської Федерації (очолювана О. Руцьким та Р. Хасбулатовим).
- Березень – вересень 1993 р. Збройний конфлікт між прихильниками російського парламенту та вірними президенту військами. Штурм будинку Верховної Ради Російської Федерації. Арешт О. Руцького, Р. Хасбулатова та ін.
- 2-4 жовтня 1993 р. Вибори до Ради Федерації та Державної Думи. Референдум по новому тексту Конституції Російської Федерації. Створення в Росії президентської форми правління державою та двопалатної моделі роботи парламенту.
- 12 грудня 1993 р. Прийняття Державною Думою постанови про амністію за політичні і економічні злочини (одержала поширення на учасників подій серпня 1991 р. та вересня-жовтня 1993 р.).
- 23 лютого 1994 р. Початок підписання учасниками політичних сил і громадських рухів “Договору про суспільну згоду” (“Договор об общественном согласии”).
- 28 квітня 1994 р. З’їзд прихильників Д. Дудаєва у Грозному. Заклик до проголошення “священної війни” проти Росії.
- 10 серпня 1994 р.

10-12 грудня 1994 р.	Введення в Чечню військ Міністерства оборони Російської Федерації. Початок Першої чеченської війни.
1 січня 1995 р.	Штурм Грозного російськими військами.
17 грудня 1995 р.	Вибори до Державної Думи.
3 квітня 1996 р.	Підписання Угоди про створення Співдружності Росії та Білорусії.
4 липня 1996 р.	Обрання Б. Єльцина президентом Російської Федерації на другий термін.
Серпень – вересень 1996 р.	Переговори і підписання угоди про мирне врегулювання ситуації у Чечні.
2 квітня 1997 р.	Договір про Союз Росії та Білорусії.
27 травня 1997 р.	Підписання базового документу про взаємини, співробітництво і безпеку між Росією та НАТО.
31 травня 1997 р.	Президент Росії Б. Єльцин та президент України Л. Кучма підписали “Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією”.
Лютий – грудень 1998 р.	Економічна криза в Росії (дефолт 17 серпня). Почергова зміна прем’єр-міністрів В. Чорномірдіна, С. Кириєнка, Є. Примакова.
7 серпня 1999 р.	Чеченські військові загони очолювані Ш. Басаєвим вторглися на територію Дагестану.
30 вересня 1999 – 15 квітня 2009 р.	Друга чеченська війна.
31 грудня 1999 р.	Президент Росії Борис Єльцин подав у відставку за станом здоров’я.
7 травня 2000 р.	Президентом Російської Федерації обрано Володимира Путіна.
12 серпня 2000 р.	Загибель російського підводного атомного човна К-141 “Курськ”.
2000 – 2005 рр.	Боротьба за усунення великого капіталу (олігархів) з російської політики (справи Березовського, Гусинського, Ходорковського та ін.). Вихід Росії з економічної кризи, виплата зовнішніх і внутрішніх боргів. Проведення пенсійної, земельної, банківської реформ, монетизація пільг.
23 – 26 жовтня 2003 р.	Захоплення чеченськими терористами заручників-глядачів мюзиклу “Норд-Ост” у театральному центрі на Дубровці у Москві.
14 березня 2004 р.	В. Путіна обрано президентом Росії на другий термін.
Вересень 2004 р.	Внесення змін у виборче законодавство. Запровадження пропорційної виборчої системи у виборах до Державної Думи. Ліквідація виборності губернаторів у регіонах Росії.

- 5 вересня 2005 р. Оголошення В. Путіним 4 загальдержавних проектів спрямованих на покращення соціальної ситуації у російському суспільстві – “Здоров’я”, “Освіта”, “Житло”, “Розвиток АПК (агропромислового комплексу).”
- 2 березня 2008 р. Президентом Російської Федерації обрано Дмитра Медведева. Російський уряд очолив В. Путін
- Червень 2008 р.– грудень 2009 р. Світова економічна криза (рецесія). Падіння світових цін на нафту та природний газ. Погіршення економічної ситуації в Російській Федерації і повільний вихід з рецесії.
- 7 – 14 серпня 2008 р. Військовий конфлікт між Російською Федерацією та Грузією. Введення російських військ до Абхазії та Південної Осетії.
- 31 грудня 2008 р. Вступили в дію зміни до Конституції Російської Федерації про збільшення термінів президентських та парламентських повноважень.
- 28 листопада 2009 р. Президенти Росії (Д. Медведев), Білорусії (О. Лукашенко) та Казахстану (Н. Назарбаєв) підписали в Мінську договір про створення в межах їхніх держав єдиного митного простору в рамках Митного союзу.
- 8 квітня 2010 р. Підписання президентом Російської Федерації Д. Медведевим та Президентом США Б. Обамою у Празі “Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь”.
- 21 квітня 2010 р. Підписання між президентом Росії Д. Медведевим та президентом України В. Януковичем т. зв. “Харківських домовленостей” – низки договорів по врегулюванню російсько-українських взаємин. Серед них чи не найважливіше місце зайняла угода про продовження терміну перебування російського Чорноморського флоту у Севастополі до 2037 р.

РЕКОМЕНДОВАНИ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

I. Загальні праці та підручники

1. Ахиезер А. Россия: критика исторического опыта: В 3-х т. – М., 1991.
2. Боффа Д. История Советского Союза: В 2-х т. – М., 1990.
3. История Отечества. С древнейших времен до наших дней. Энциклопедический словарь / Составители Б. Ю. Иванов, В. М. Карев, Е. И. Куксина, А. С. Орешников, О. В. Сухарева. – М., 1999.
4. Верт Н. История советского государства. – М., 1991.
5. Геллер М. История Российской империи: В 3-х т. – М., 1997.
6. История России XVIII – XIX веков / Под ред. Л. В. Милова. – М., 2006.
7. История России XX – начала XXI веков / Под ред. Л. В. Милова. – М., 2006.
8. История России с древнейших времен до конца XVII века / Под ред. Л. В. Милова. – М., 2006.
9. История России с древнейших времен до 1861 года: Учеб. для вузов / Н. И. Павленко, И. Л. Андреев, В. А. Федоров; Под ред. Н. И. Павленко. – М., 2004.
10. Карамзин Н. М. История государства Российского. – Кн. 1-3 (Т. 1-12). – М., 1988 – 1989.
11. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.
12. Кириллов В. В. История России: учебное пособие. – М., 2007.
13. Ключевский В. О. Сочинения. Т. 1-9. – М., 1987 – 1990.
14. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Т. 1-4. – М., 1998.
15. Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История России. – М., 2005.
16. Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б. В. Ананьїн, І. Л. Андреев, Є. В. Анісімов; За заг. ред. О. О. Чубар'яна. – К.: Ніка-Центр, 2007.
17. Орлов А. С., Георгиев В. А., Георгиевна Н. Г., Сивохина Т. А. История России. Учебник. – М., 2006.
18. Россия – путь сквозь века. – Т. 1-24. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010.
19. Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. 1 – 22. – М., 1988-98.
20. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. – Ч. 1-2. – М., 1994.
21. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст. – Львів: ПАІС, 2008.
22. Поцелуев В. А. История России XX столетия: (Основные проблемы): Учеб. пособие для студентов вузов. — М., 1997.
23. Милуков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Т. 1-3. – М., 1993 – 1995.
24. Татищев В. Н. История Российская. – Т. 1-7. – М.-Л., 1962 – 1968.

II. Література до давньої і ранньосередньовічної історії Росії

1. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. – М., 1969.
2. Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX – XIII вв. – М., 1986.
3. Алексеев Ю. Г. Государь всея Руси. – Новосибирск, 1991.

4. Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984.
5. Вернадский Г. В. Древняя Русь. – М., 1996.
6. Веселовский С. Б. Феодалное землевладение в Северо-Восточной Руси. – Т. 1. – М.-Л., 1947.
7. Горский А. А. “Слово о полку Игореве” и “Задонщина”. – М., 1992.
8. Горский А. А. Древнерусская дружина. – М., 1989.
9. Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953.
10. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М., 1967.
11. Дмитриева Р. П. Сказание о князьях Владимирских. – М., 1955.
12. Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975.
13. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997.
14. Дубов И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья, Л., 1982.
15. Зимин А. А. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. – М., 1991.
16. Зимин А. А. Россия на рубеже XV – XVI столетии. – М., 1982.
17. Зимин А. А. Слово о полку Игореве. – СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2006. – 516 с.
18. Зимин А. А. Холопы на Руси с древнейших времен до конца XV в. – М., 1973.
19. История государства Российского. Хрестоматия. Свидетельства. Источники. Мнения. X – XIV вв. – Кн. 1 – 2. – М., 1996 – 1999.
20. Каргалов В. В., Сахаров А. Н. Полководцы Древней Руси. – М., 1986.
21. Каштанов С. М. Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI в. – М., 1967.
22. Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России (XV – XVI вв.). – М., 1985.
23. Куликово поле. Сборник документов и материалов к 600-летию Куликовской битвы. – Тула, 1982.
24. Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1987.
25. Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л., 1947.
26. Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. – М., 1970.
27. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – 1-я половина IX в.). – М.-Л., 1968.
28. Мезолит СССР. – М., 1989.
29. Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М.-Л., 1951.
30. Очерки русской культуры XIII – XV вв. – Ч. 1 – 2. – М., 1969 – 1970.
31. Палеолит СССР. – М., 1984.
32. Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – М., 1998.
33. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982.

34. Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси. Историко-бытовые очерки. XI – XIII вв. – М., 1977.
35. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.
36. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси. – М., 1984.
37. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Т. 1-2. – М., 1981-1987.
38. Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV – XVII вв. – М., 1969.
39. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – М., 1982.
40. Седов В. В. Очерки по археологии славян. – М., 1994.
41. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половины I тысячелетия н.э. – М., 1993.
42. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – М., 1972.
43. Тихомиров М. Н. Исследование о Русской правде. – М.-Л., 1941.
44. Тихомиров М. Н. Русская культура X – XVIII вв. – М., 1968.
45. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.
46. Третьяков П. И. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.-Л., 1961.
47. Федака С. А. Політична Історія України-Руси доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.). – Ужгород, 2000.
48. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980.
49. Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV – XV вв. – М., 1960.
50. Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV – XVI вв. – М.-Л., 1938.
51. Энеолит СССР. – М., 1982.
52. Янин В. Л. Я послал тебе бересту. – М., 1998.

III. Література до історії Росії на початку Нового часу

1. Абрамович Г. В. Князья Шуйские и российский трон. – Л., 1991.
2. Абрамович Г. В. Поместная система и поместное хозяйство в России в последней четверти XV и в XVI в. – Л., 1975.
3. Алферова Г. В. Русские города XVI – XVII вв. – М., 1989.
4. Анисимов Е. В. Время Петровских реформ. – Л., 1989.
5. Анисимов Е. В. Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти XVIII в. – СПб, 1997.
6. Белов М. И. Подвиг Семена Дежнева. – М., 1973.
7. Буганов В. И. Московские восстания конца XVII в. – М., 1969.
8. Буганов В. И., Крестьянские войны в России XVII – XVIII в. – М., 1976.
9. Веселовский С. Б. Исследования по истории опричнины. – М., 1963.
10. Водарский Я. Е. Дворянское землевладение в России в XVII – 1-й половине XIX в. – М., 1988.
11. Дворянство России и его крепостные крестьяне XVII – первая половина XVIII в. – М., 1989.

12. Демидова Н. Ф., Морозова Л. Е., Преображенский А. А. Первые Романовы на российском престоле. – М., 1996.
13. Демин А. С. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII в. – М., 1977.
14. Замалеев А. Ф. Философская мысль в средневековой Руси. – Л., 1987.
15. Заозерский А. И. Царская вотчина XVII в. – М., 1937.
16. Зимин А. А., Хорошкевич А. Л. Россия времени Ивана Грозного. – М., 1982.
17. Зимин А. А. В канун грозных потрясений. Предпосылки первой Крестьянской войны в России. – М., 1986.
18. Зимин А. А. Опричнина Ивана Грозного. – М., 1964.
19. Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного. – М., 1960.
20. Зимин А. А. Россия на пороге Нового Времени. (Очерки политической истории России 1-й трети XVI в.). – М., 1972.
21. Кобрин В. Б. Иван Грозный. – М., 1989.
22. Королюк В. Д. Ливонская война. – М., 1954.
23. Лебедев В. И. Булавинское восстание (1707 – 1708). – М., 1967.
24. Лебедев В. И. Крестьянская война под руководством Степана Разина. – М., 1964.
25. Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Великого. – М., 1991.
26. Очерки русской культуры XVI в. – Ч. 1 – 2. – М., 1977.
27. Очерки русской культуры XVII в. – Ч. 1 – 2. – М., 1979.
28. Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1998.
29. Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова. – М., 1988.
30. Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве в XVI – XVII вв. – М., 1995.
31. Пронштейн А. П. Мининков Н. А. Крестьянские войны в России XVII – XVIII вв. и донское казачество. – Ростов-на-Дону, 1983.
32. Синицына Н. В. Москва – третий Рим. – М., 1998.
33. Скрынников Р. Г. Борис Годунов. – М., 1983.
34. Скрынников Р. Г. Иван Грозный. – М., 1975.
35. Скрынников Р. Г. Лихолетье. Москва в XVI – XVII вв. – М., 1988.
36. Скрынников Р. Г. Начало опричнины. – Л., 1966.
37. Скрынников Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII века. Григорий Отрепьев. – Новосибирск, 1990.
38. Смирнов И. И. Восстание Болотникова 1606 – 1607. – М., 1951.
39. Тихонов Ю. А. Помещичьи крестьяне в России. Феодальная рента в XVII – начале XVIII в. – М., 1974.
40. Юрганов А. Л. Категории русской средневековой культуры. – М., 1988.

IV. Література до історії Російської імперії

1. 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997.
2. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991.
3. Андрущенко А. И. Крестьянская война 1773 – 1775 гг. на Яике, в

Приуралье, на Урале и в Сибири. – М., 1969.

4. Анисимов Е. В. Анна Ивановна // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 19-34.

5. Анисимов Е. В. Женщины на российском престоле. – СПб, 1997.

6. Анисимов Е. В. Россия без Петра. – СПб, 1994.

7. Безвременье и временщики: Воспоминания об “эпохе дворцовых переворотов” (1720-е -1760-е годы). Составитель Е. Анисимов. – Л., 1991.

8. Бестужев И. В. Крымская война 1853 – 1856 гг. – М., 1956.

9. Боханов А. В. Император Александр III. – М., 1998.

10. Боханов А. В. Император Николай II. – М., 1998.

11. Боханов А. Николай II. – М., 1997.

12. Буранов В. И. Екатерина I (Исторический портрет) // Вопросы истории. – 1994. – № 11. – С. 39-50.

13. Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф. Первая мировая война 1914 – 1918 гг. – М., 1964.

14. Восстание декабристов. Материалы и документы. – Т. 1-18. – М.-Л., 1925 – 1986.

15. Гуляев Ю. Н., Соглаев В. И. Фельдмаршал Кутузов. – М., 1995.

16. Дмитриев С. С. Очерки истории русской культуры начала XX века. – М., 1985.

17. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968.

18. Зайцева Л. И. Аграрная реформа П. А. Столыпина в документах и публикациях конца XIX – начала XX века. – М., 1995.

19. Записки императрицы Екатерины II. – М., 1990.

20. Захарова Л. Г. Александр II и место России в мире // Новая и новейшая история. – 2005. – № 2. – С. 164-194; № 4. – С. 129-162.

21. Исабель де Мадариага. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002.

22. История русско-японской войны 1904 – 1905 гг. – М., 1986.

23. Каменский А. Б. “Под сению Екатерины...”. Вторая половина XVIII века. – Л., 1992.

24. Каменский А. Б. Екатерина II // Вопросы истории. – 1889. – № 3. – С. 62-88.

25. Каменский А. Б. Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой. – М., 1997.

26. Киняпина Н. С. Внешняя политика России 2-й половины XIX в. – М., 1974.

27. Краснобаев Б. И. Очерки по истории русской культуры XVIII в. – М., 1972.

28. Крестьянская война в России в 1773-1775 гг. Восстание Е. И. Пугачева. – Т. 1-3. – Л., 1961 – 1970.

29. Крестьянская реформа в России 1861 г. Сборник законодательных актов. – М., 1954.

30. Крестьянское движение в России в XIX – начале XX вв. Сборник документов. – Т. 1 – 10. – М., 1959 – 1968.

31. Линков Я. И. Революционная борьба А. И. Герцена и Н. П. Огарева и тайное общество “Земля и воля” 1860-х гг. – М., 1964.
32. Литвак Б. Г. Русская деревня в реформе 1861 г. – М., 1972.
33. Лященко Л. М. Царь – освободитель. Жизнь и деяния Александра II. – М., 1994.
34. Нечкина М. В. День 14 декабря 1825 года. – М., 1985.
35. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. – Т. 1-2. – М., 1992.
36. Омельченко О. А. “Законная монархия” Екатерины II. Просвещенный абсолютизм в России. – М., 1993.
37. Павленко Н. И. Страсти у трона. – М., 1996.
38. Рахматулин М. А. Император Николай I глазами современников // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 74-98.
39. Русская мысль в век Просвещения. – М., 1991.
40. Сахаров А. Н. Александр I. – М., 1998.
41. Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в. – М., 1990.
42. Сорокин Ю. А. Павел I // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 46-69.
43. Тарле Е. В. 1812 год. – М., 1959.
44. Толмачев Е. П. Александр II и его время. – Кн. 1-2. – М., 1998.
45. Томсинов В. А. Временщик (А. А. Аракчеев). – М., 1996.
46. Троицкий Н. А. 1812. Великий год России. – М., 1988.
47. Фадеев А. В. Россия и Кавказ в первой трети XIX в. – М., 1960.
48. Федоров В. А. “Своей судьбой гордимся мы...”. Следствие и суд над декабристами. – М., 1988.
49. Федоров В. А. Александр I (1777 – 1825 гг.) // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 50-72.
50. Халфин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е гг. XIX в.). – М., 1965.
51. Худушина И. Ф. Царь. Бог. Россия. Самосознание русского дворянства. (Конец XVIII – первая треть XIX в.). – М., 1995.
52. Цимбаев Н. И. Славянофильство. Из истории русской общественной мысли XIX века. – М., 1986.
53. Яковлев А. Александр II и великие реформы в России // Перспективы. – 1991. – № 11. – С. 91-101.

V. Література до історії Радянської Росії та СРСР

1. 1917 год в судьбах России и мира. От новых источников к новому осмыслению. Сборник. – М., 1998.
2. 1941 год – уроки и выводы. – М., 1992.
3. Медведев Р. Личность и эпоха: Политический портрет Л. И. Брежнева. – Кн. 1-2. – М., 1991.
4. Август-91. – М., 1991.
5. Авторханов А. Загадка смерти Сталина. – М., 1992.
6. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. – М., 1993.
7. Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953 – 1985). – М., 1991.

8. Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессеном. – Т. 1-22. – Берлин, 1922 – 1937 (репринт – Т. 1-11, М., 1991 – 1993).
9. Бабин А. И. Канун и начало Великой Отечественной войны. – М., 1991.
10. Бабиченко Д. Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х гг. Под политическим контролем ЦК. – М., 1994.
11. Байбаков С. А. История образования СССР: итоги и перспективы изучения. – М., 1997.
12. Безансон А. Советское настоящее и русское прошлое. – М., 1998.
13. Безбородов А. Б., Мейер М. М., Пивовар Е. И. Материалы по истории диссидентского и правозащитного движения в СССР 50-80-х гг. – М., 1994.
14. Боффа Дж. История Советского Союза. – Т. 1-2. – М., 1990.
15. Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса, 1964 – 1994. – М., 1996.
16. Брежнев Л. И. Материалы к биографии. – М., 1991.
17. Булгаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997.
18. Верт Н. История Советского Союза 1900 – 1991. – М., 1997.
19. Виноградов С. В. НЭП: опыт создания многоукладной экономики. – М., 1996.
20. Власов А. В. Социально-демографические характеристики советской послевоенной деревни. – М., 1991.
21. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. – М., 1995.
22. Власть и реформы. От самодержавия к советской России. – СПб, 1996.
23. Война в Афганистане. – М., 1991.
24. Волкогонов Д. А. Ленин. Политический портрет. – Кн. 1-2. – М., 1997.
25. Волкогонов Д. А. Сталин. Политический портрет. – Т. 1-2. – М., 1991.
26. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991.
27. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы. – М., 1995.
28. Вылцан М. А., Данилов В. П., Кабанов В. В., Мотков Ю. А.
29. Геллер М. Седьмой секретарь. Блеск и нищета Михаила Горбачева. – Лондон, 1991.
30. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. – Т. 1-2. – М., 1995.
31. Гимнелсон Е. Г. “Военный коммунизм”: политика, практика, идеология. – М., 1973.
32. Гиренко Ю. С. Сталин и Тито. – М., 1991.
33. Голубинский Е. Е. История русской церкви. – Т. 1-2. – М., 1997.
34. Гражданская война в России. Перекресток мнений. – М., 1996.
35. Гриф секретности снят: потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. – М., 1993.
36. Громов Е. Сталин. Власть и искусство. – М., 1998.
37. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои (Россия по дорогам фанатизма и мученичества). – М.-СПб, 1998.
38. Деникин А. И. Очерки русской смуты. – Т. 1-2. – М., 1991.

39. Денисова Л. Н. Невосполнимые потери. Кризис культуры села в 60-80-е годы. – М., 1995.
40. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927 – 1932. – М., 1989.
41. Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР. – М., 1992.
42. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. – Т. 1-3. – М., 1991.
43. Забастовки в СССР (послесталинский период). СССР: внутренние противоречия. – М., 1985.
44. Ивницкий И. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1996.
45. Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы. – Ч. 1. – М., 1997.
46. История Великой Отечественной войны Советского Союза: 1941 – 1945. – Т. 1-6. – М., 1960 – 1965.
47. История международных отношений и внешней политики СССР. 1917 – 1987. – Т. 1-3. – М., 1987.
48. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – Т. 1-2. – М., 1990.
49. Карр Э. История советской России. – Кн. 1. – М., 1990.
50. Конквест Р. Большой террор. – Т. 1-2. – Рига, 1991.
51. Красовицкая Т. Ю. Модернизация России. Национально-культурная политика 20-х гг. – М., 1998.
52. Крестьянские восстания в Тамбовской губернии в 1919 – 1921 гг. Антоновщина. Документы и материалы. – Тамбов, 1994.
53. Кречмар Д. Политика и культура при Брежневе, Андропове и Черненко. 1970 – 1985. – М., 1997.
54. Литвин А. Л. Красный и белый террор в России, 1918 – 1922 гг. – Казань, 1995.
55. Лукин Ю. Ф. Сопrotивление тоталитаризму. Активность и протест в истории советского общества. (Обзор литературы.). – М., 1993.
56. Марчук Н. И. “Необъявленная” война в Афганистане: официальная версия и уроки правды. – М., 1993.
57. Медведев Р. Н. С. Хрущев. Политическая биография. – М., 1990.
58. Новиков М. Н. Исторический опыт НЭПа: идеи и реальность. – М., 1997.
59. Новочеркасск. 1-3 июня 1962 г. Забастовка и расстрел (на основе свидетельств очевидцев...). – М., 1997.
60. НЭП: взгляд со стороны. – М., 1991.
61. Осолков Е. Н. Голод 1932 – 1933. Хлебозаготовки и голод в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991.
62. Осокина Е. А. За фасадом “сталинского изобилия”. Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 – 1941. – М., 1998.
63. Павлюченков С. А. Военный коммунизм в России. Власть и массы. – М., 1997.
64. Пайпс Р. Россия при большевиках. – М., 1997.
65. Пайпс Р. Русская революция. – Ч. 1-2. – М., 1994.

66. Политическая история. Россия – СССР – Российская Федерация. – Т. 1-2. – М., 1996.
67. Полпреды сообщают: Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 – август 1940. – М., 1990.
68. Поляк Г. Б. Послевоенное восстановление народного хозяйства. – М., 1986.
69. Попов В. П. Российская деревня после войны (июнь 1945 – март 1953). Сборник документов. – М., 1993.
70. Путч. Хроника тревожных дней. – М., 1991.
71. Раев М. Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции. 1919 – 1939. – М., 1994.
72. Реабилитация народов и граждан. 1954 – 1994. Документы. – М., 1995.
73. Розанов Г. Л. Сталин – Гитлер. – М., 1991.
74. Россия XIX – XX вв. Взгляд зарубежных историков. – М., 1996.
75. Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996.
76. Самсонов А. М. Вторая мировая война: 1939 – 1945. – М., 1990.
77. Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии. 1939 – 1941. – М., 1992.
78. Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы. – М., 1992.
79. Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967.
80. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. – 1918 – 1939. Документы и материалы. – Т. 1. 1918-1922. – М., 1998.
81. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ: 1918 – 1956. – Т. 1-3. – М., 1989.
82. Так это было. Национальные репрессии в СССР. 1919 – 1952. – Т. 1. – М., 1993.
83. Такер Р. Сталин у власти: 1928 – 1941. История и личность. – М., 1997.
84. Троцкий Л. Д. История русской революции. – Т. 1-3. – М., 1997.
85. У истоков “социалистического содружества”: СССР и восточноевропейские страны с 1944 – 1949 гг. – М., 1995.
86. Фатуева Н. В. Противостояние: кризис власти – трагедия народа. Из истории крестьянских волнений и восстаний в Тамбовской губернии в 1918 – 1921 гг. – Рязань, 1996.
87. Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992.

VI. Література до історії Російської Федерації у 1991 – 2010 рр.

1. Буденновск: семь дней ада. – М., 1995.
2. Геллер М., Россия на распутье. 1990 – 1995. Глазами историка. – М., 1996.
3. Зевелев А., Павлов Ю. Расколота власть. 14 дней и ночей гражданской войны в Москве осенью 1993 года. – М., 1995.
4. Криминальный режим. Чечня 1991 – 1995 гг. Факты, документы, свидетельства. – М., 1995.
5. Москва. Осень-93. Хроника противостояния. – М., 1995.
6. Разуваев В. В. Геополитика постсоветского пространства. – М., 1993.
7. Реформирование России...: мифы и реальность (1989 – 1994). – М., 1994.
8. Россия: партии, ассоциации, союзы, клубы. Сборник документов и

материалов. – Кн. 1-10. – М., 1992 – 1993.

9. Россия: профсоюзы и рабочие организации. Справочник. – М., 1993.

10. Согрин В. Политическая история современной России. 1985 – 1995. – М., 1994.

11. Тимофеев Л. Черный рынок как политическая система. – Вильнюс-Москва, 1993.

12. Чеченский кризис: испытание на государственность. – М., 1995.

13. Чешко С. В. Распад Советского Союза. Этнополитический анализ. – М., 1996.

14. Экономические реформы в России: итоги последних лет. 1991 – 1996. – М., 1997.

VII. Интернет ресурсы

<http://www.istorya.ru/>

<http://www.magister.msk.ru/library/history/history1.htm>

<http://statehistory.ru>

<http://runivers.ru/>

